మదురతో చేరి రాయలకు ద్రోహం తలపెట్టినాడు. 'అయితే, తిరుమల నాయకునితో కూడ వైరం పెట్టుకొని ఏకాకి అయినాడు. రాజ్యంలో కూడ వైష్ణవ మతాభిమానంతో అన్యమతస్థులను పీడించడంవల్ల ప్రజాభిమానం కోల్పోయినాడు. విజయరాఘవుని బలహీనతను గ్రహించి బిజాపూర్, గోల్కొండ సుల్తానులు తరచు దండెత్తివచ్చి కప్పం వసూలు చేసినారు. దీనితో ప్రజలపై పన్నులభారం పెరిగింది. ఇందుకుతోడు క్రీ.శ 1662 లో గొప్ప క్షామం సంభవించి ప్రజలనేక బాధలకు గురి అయినారు. పరిస్థితులిట్లుండ మదుర చొక్కనాథునిపై తిరుగుబాటుచేసిన లింగమనీనికి విజయరాఘవుడు ఆశ్రయం ఇచ్చినందున చొక్కనాథుడు ఆగ్రహించి దండెత్తివచ్చి విజయరాఘవుని, ఆతని కొడుకు మన్నారుదాసును వధించి తంజావూరు రాజ్యాన్ని మదురలో కలిపినాడు.

తంజావూరు రాజ్యంపై చొక్కనాథుని సవతితమ్ముడు ఆళగిరి పాలకుడయినాడు ఆళగిరి రాజనీతిపరుడుకాదు. విజయరాఘవుని కొలువులోని ఉద్యోగియైన రాయసం వెంకన్న బిజాపూరుసేనాని ఏకోజీ సహాయంతో ఆళగిరిని తొలగించి మన్నారుదాసు కొడుకు చెంగమలదాసును సింహాసనం ఎక్కించినాడు. చెంగమలదాసు తన దుష్పరిపాలనతో వెంకన్న అభిమానం కూడ కోల్పోయినాడు. అందుచే ఏకోజీ సేనాని చెంగమల దాసును తొలగించి తంజావూరు నాక్రమించినాడు. ఏకోజీ శివాజీ సవతితమ్ముడు. తంజావూరులో మహారాష్ట్ర పాలన ప్రారంభమయింది.

విజయనగర యుగ విశేషాలు

విజయనగరం కేవలం ఆంధ్రసామ్రాజ్యంకాదు. రాజధానినగరం కర్ణాటక ప్రాంతంలో ఉన్నదనడం నిర్వివాదం; పాలించిన రాజవంశాల్లో సంగమ, ఆరవీటి వంశాలు తెలుగువారు. సాళువ, తుళువ వంశస్థులు కన్నడిగులు. సంగముల జాతీయత వివాదగ్రస్తం. ప్రౌఢదేవరాయల్ని శ్రీనాథుడు దక్షిణాధీశుడని, కర్ణాటక్షితిపాలుడని సంబోధించినాడు. తనను శ్రీకాకుళ ఆంధ్రవిష్ణువు 'కన్నడ రాయ' అని పిలిచినట్లు కృష్ణరాయలు చెప్పుకున్నాడు. అయితే, విజయనగర సామ్రాజ్యంలో కన్నడ, తమిళ, మళయాల ప్రాంతాలతోబాటు కృష్ణానదికి దక్షిణంగా సుమారు ఆంధ్ర భూభాగం చేరి వుండేది. రాజ్యం చివరదశలో సయితం ఉదయగిరి, వెనుగొండ, చంద్రగిరి ప్రాంతాల్లో రాయల అధికారం చెల్లింది. అందుచేత పురాతన స్థానిక సంప్రదాయాలను మన్నిస్తూ, సమకాలిక అవసరాల కనుగుణమైన పాలన విధానాన్ని విజయనగరాధీశులు రూపొందించినారు. తురుష్కదండయాత్రల ప్రమాదంనుండి హిందూ మత సంప్రదాయాలను రక్షించడానికి బద్ధకంకణులయి సంస్కృతంతోబాటు దాక్షిణాత్య భాషాసంస్కృతులను పోషించినారు. ముఖ్యంగా తెలుగు సాహిత్య సంగీతాలకు

విజయనగరంలో విశేష ఆదరణ లభించింది. నాడు దక్షిణదేశం అంతటా తెలుగు అధికారభాషగా చలామణీ అయినట్లు కన్పిస్తుంది. అందుచేతనే ఆంధ్ర సంస్కృతీ వికాసచరిత్రలో విజయనగర యుగాన్ని స్వర్ణయుగం అనడంకద్దు.

పాలనవిధానం

కేంద్ర ప్రభుత్వం : మాధవాచార్యుల పరాశరమాధవీయం, ఆముక్త మాల్యద, సకలనీతిసమ్మతంవంటి నాటి గ్రంథాల్లో కన్పించే రాజనీతి చర్చలు కేవలం ఆదర్శ పరిస్థితులను సూచిస్తాయేగాని ఆచరణలోవున్న యథార్థ పరిస్థితులను చెప్పవు. ఇక నాటి శాసనాలనుండి, న్యూనిజ్ వంటి విదేశీయుల రచనలనుండి కొన్ని వివరాలు లభిస్తాయి. వీటినిబట్టి విజయనగరంలో సంప్రదాయమైన రాచరికమే అమలు జరిగినట్లు తెలుస్తుంది. అయితే, నాటిపరిస్థితులనుబట్టి రాష్ట్ర సైనికపాలనా వ్యవస్థలను భూస్వామ్యపద్ధతులపై రూపొందించవలసిన అవసరం ఉన్నందున, సనాతనమైన సమయాచారాలను స్థానిక స్వపరిపాలనా సంస్థలను మన్నించవలసినందున సాటిది కేంద్రీకృత నిరంకుశ రాచరికం అని చెప్పలేము. రాచరికం వంశానుగతమైనప్పటికీ రాజ్యభద్రతకు ప్రజాక్షేమానికి విరుద్ధంగా ప్రవర్తించేవారిని, అసమర్థులు, వ్యసనపరులునైన రాజులను తొలగించేవారు. అందుచేతనే సాళువ తుళువ ఆక్రమణలు జరిగినాయి. రాజాధిరాజ, రాజపరమేశ్వర వంటి బిరుదులవల్ల రాయలు రాజులకు రాజు అనేగాక దైవాంశ సంభూతుడనే భావం ఉన్నట్లు స్పష్టమవుతుంది. రాయలు రాజ్యవ్యవహారాల్లో సర్వదా శ్రద్ధ వహించేవాడు. న్యూనిజ్ రచననుబట్టి రాయవాచకంనుండి రాయల దినచర్య క్రమబద్ధంగా ఉండేదని గ్రహిస్తాము. యువరాజు రాయలకు అన్నివిధాల సహాయంగా వుండేవాడు. ప్రతిరోజు గూఢచారులను, దన్నాయకులను, సంప్రతులను కలిసి చర్చించేవాడు; తరచుగా కొలువుకూటాల్లో సమావేశాలు జరిగేవి. దేవరాయలసభాభవనం ముత్యాలశాల అని శ్రీనాథుడు వర్ణించినాడు. కృష్ణ రాయల సభకు 'భువనవిజయం' అనీ అచ్యుతరాయల సభకు 'వెంకట విలాస మండప'మనీ పేర్లు. ప్రాజ్ఞులగోష్ఠులుకూడ వీనిలోనే జరిగేవి.

మంత్రిమండలి : రాజ్యం సప్తాంగ సమన్వితం. సప్తాంగాల్లో మంత్రి ప్రాముఖ్యం వివరించవనిలేదు. రాయలకు సలహా ఇవ్వడానికి మంత్రిపరిషత్తు ఉండేది. దానికి సర్వశిరఃప్రధాని అధ్యక్షుడు. ఇతణ్ణి సభానాయక, తంత్రనాయక కార్యకర్త అనికూడ అనేవారు. ఉపప్రధాని, రాయభాండారి, దళాధికారి (దన్నాయక), మహా సామంతాధిపతి మంత్రివర్గంలో ఇతర సభ్యులు. సాధారణంగా మంత్రిమండలి సమావేశాలు రహస్యంగా జరిగేవి. ముఖ్యమైన సమావేశాలకు రాయలే అధ్యక్షత వహించేవాడు మంత్రివర్గసమావేశాలను తరచు జరుపుతుండాలని కృష్ణరాయల సూచన.

ప్రభుత్వశాఖలు: ప్రభుత్వకార్యక్రమాలు శాఖలద్వారా జరిగేవి. అట్టవన, కందాచార, భాండార, ధర్మాసన, సుంకవ్యవహారాది శాఖలుండేవి పీనినిప్రధాని, దన్నాయక, ధర్మాసనాధికారి, భాండాగారాదిమంత్రులు నిర్వహించేవారని చెప్పవచ్చు. ప్రతి శాఖలోను సంప్రతులు, కరణాలు ఉండేవారు. తొమ్మిదిమంది సంప్రతు లున్నట్లు తెలుస్తున్నందున తొమ్మిది శాఖలున్నట్లు భావించవచ్చు. భాండారంలో రత్నభాండార, స్వర్ణభాండార విభాగాలుండేవి. సంప్రతులు సీమల, స్థలాలపొలిమేరలనుగురించి భూభాగందులనుగురించి,శిస్తులను గురించిన చిట్టాలు తయారుచేసి వుంచేవారు.

ఆదాయవ్యయాలు: ప్రభుత్వ ఆదాయమార్గాల్లో పన్నులు, సామంతులు చెల్లించే కప్పాలు, భాండారవాడల ఆదాయం, అమరనాయకుల మామూళ్ళు దర్శనకానుక. అధికారవర్గని మొదలుగా సాంప్రదాయక వనూళ్ళు ముఖ్యంగా పేర్కొనవచ్చు. పుత్రోదయ, వివాహాది శుభసమయాల్లో ప్రభువులు రాయలకు ధనరూపంలో, ఆభరణ రూపంలో కానుకలు చెల్లిస్తారని పేస్ వ్రాసినాడు.

విజయనగరంలో అనేక రకాల పన్నులు వసూలు చేసినారు. వానిలో భూమిశిస్తు ప్రధానమయింది. విజయనగరాధీశులు వంటపొలాల్ని 'సర్వే' చేయించి నారని, తెలుగు ప్రాంతాల్లో 'సర్వే' తిమ్మరుసుమంత్రి నిర్వహించినాడని తెలుస్తున్నది. భిన్నప్రాంతాల్లో వేరు వేరు కొలమానాలు వాడినారు. తీరాంధ్రంలో కేసరిపాదిగద (42 '6'), రేనాడులో దొరగద వాడుకలో ఉండేవి. పాకనాడు లోనే రెండుగదలు ప్రచారంలో ఉన్నట్లు శాసనాలవల్ల తెలుస్తున్నది. కాస్తూరిశ్యా పంటలో ఆరోవంతు పన్నుగా వసూలు చేయవలెగాని పంటలోసగం (నంగోరు) లేక మూడోవంతు (ముంగోరు) వరకు వసూలు చేసేవారు.బ్రాహ్మణుల ఈనాము లపై ఆరోవంతు, దేవాలయ భూములపై ముప్పదోవంతు వసూలుచేసినారు. కొత్తగా ఏర్పడిన వ్యవసాయ గ్రామాలపై కొంత మినహాయింపు వుండేది. మాగాణి (నీరాంబర), మెట్ట(కాడాంబర) పొలాలపై పన్నులో వ్యత్యాసాలుండేవి. పన్ను ధనరూపంలోగాని ధాన్యరూపంలోగాని చెల్లించవచ్చు కాని, హరిహర రాయలు పన్నులు ధన రూపంలోనే చెల్లించే కట్టడి చేసినాడని వరాహర మాధ పీయం చెబుతున్నది. నీరాంబరభూముల్లో ధాన్యరూపంలో చెల్లించినా కాడాంబర భూముల్లో (అరటి, ఆకుతోటలు, కూరగాయతోటలు) ధనరూపంలోనే చెల్లించ వలె. సువర్ణాదాయాన్ని సిద్ధాయం అనేవారు. గ్రామాల్లో పంటపొలాలు శిస్తు మొదలైన వివరాలను కరణాలు 'కవిలె'లలో నమోదుచేసి వుంచేవారు.

భూమిశిస్తుతోపాటు వృత్తి, సామాజిక, మత, పారిశ్రామిక, వాణిజ్య సుంకాలు పలురకాలుండేవి. పశువులను మేపుకున్నందుకు పచ్చికబీళ్ళపై పుల్లరి,

కొండంపై కొండగుట్ట చెల్లించవలె. గ్రామోద్యోగులు, పురోహితులు, కంసాలి వడ్రంగి, కమ్మరి, కుమ్మరి, చాకలి, మంగలి, మేళగాండ్రు వళువుల కాపర్లు, జంగమ, మాదిగ వృత్తిపన్నులు చెల్లించేవారు. బిచ్చగాండ్రపై 'గణాచారివన్ను' అనే వృత్తి పన్ను విధించేవారు. కొండోజు అనే మంగలి ప్రార్థనపై ఆళియ రామ రాయలు కొన్నిప్రాంతాల్లో మంగలి వన్ను తీసివేసినాడు. వేశ్యలుకూడ వృత్తి పన్ను చెల్లించవలె. రాజధానినగరంలో వేశ్యలు చెల్లించేపన్ను అందలి 12,000 మంది రక్షకభటదళాన్ని పోషించడానికి సరిపోయేదని పేస్ వ్రాసినాడు. సాలె (మగ్గరి, పింజసిద్దాయం), కంసాలి, తెలిక (గానుగరి) కుమ్మరి (చక్రకానిక), గమళ్ళ (ఈడుగ సుంకం) మొదలైన వారిపై పారిశ్రామిక సుంకాలుండేవి. ఉప్పుకొటార్లపై ఉప్పరి సిద్దాయం వసూలు చేసేవారు. ఇండ్లు (ఇల్లరి), నిధి నిక్షేపాలు, వళువులు, తోటలు, నీటి ఱుగ్గలపై సంపత్తి వన్ను వుండేది. స్థలాదాయ మార్గాదాయ, మామూలాదాయములు వాణిజ్య సుంకాలు. కొండవీడు వంటి వాణిజ్య కేంద్రాలలో వస్తువులపై సుంకప్రమాణాన్ని వివరిస్తూ శాసనాలుండేవి. ఎండుగడ్డి, కట్టెల వంటి వానిపైగూడ సుంకాలుండేవి. వసంతగరువు, చలివేందిర, సంతలు వాణిజ్య సుంకాల వసూలు కేంద్రాలు. వేలంపాటలో 'సుంకందార్లు' సంతల్లో సుంకం వసూలుచేసే హక్కులు కొనేవారు. నాగలాపురంలో ప్రవేశించే వస్తువులపై 42 వేల 'పరోడా'లు ఆదాయం వచ్చేదని న్యూనిజ్ వ్రాసినాడు. సభలు, సమావేశాలకు గూడ పన్ను చెల్లించవలె. దేవాలయ పోషణకు, అందలి ఉత్సవ నిర్వహణకు కానుపీసాలు, మహారాజ ప్రయోజనాలు అనే వన్నులుండేవి. దన్నాయకస్వామ్యం, దుర్గస్వామ్యం, కావలికానిక అనేవి సైనిక వన్నులు. పెండ్లిండ్లలో ఉభయ వక్షాలమీద గుడి కల్యాణం, కల్యాణ కానికె అనే సుంకాలుండేవి. గుడి కల్యాణం ఉరేగింపు పన్ను అని తెలుస్తుంది. వివాహ సుంకాలను ప్రజలు తీవ్రంగా నిరసించినారు. కృష్ణరాయలీ పన్నులను కందనవోలు, చంద్రగిరి మొదలైన ప్రాంతాల్లో తొలగించినట్లు తెలుస్తుంది. కాని, తరువాత మామూలుగా వసూలు చేసినవారు. ఒక శాసనంలోని "కల్యాణ కానుక వసూలు చేసేవాడు తల్లికి మొగుడు" అనే మాటను బట్టి ప్రజలీ పన్నును ఎంతగా గర్హించినారో స్పష్టమవుతుంది.

'అట్టవవం' ఆదాయవ్యయశాఖ:ఐనాళా ఇది ప్రధాని పర్యవేక్షణలో పని చేసేది. మహానవమిలో ఆర్థిక సంవత్సరం ప్రారంభమయ్యేదని పేస్ రచననుబట్టి తెలుస్తుంది. పన్నులు వసూలు చేయడంలో పలు పద్ధతులుండేవి. కొన్ని సందర్భాలలో సుంకాధికారులను ప్రభుత్వం నియమించేది. కొన్ని చోట్ల సుంకాధికారాన్ని మధ్యవర్తులు విక్రయించుకొనేవారు. మరికొన్ని చోట్ల స్థానిక సంస్థలు అమర నాయకులు వసూలు చేసేవారు.

దక్షిణ భారతదేశంలో పన్నుల భారంతోను సుంకాధికారుల దౌర్జన్యాల తోను ప్రజలు కుంగిపోతున్నారన్న పేస్, న్యూనిజ్ రచనల్లో సత్యం లేకపోలేదని సైవివరణ రుజువు చేస్తున్నది. పన్నులు చెల్లించడానికై చేసిన అప్పులు చెల్లించలేక రైతులు భూములు అమ్ముకోవడం, భూములు వదలి వలస పోవడం వంటి సంఘటనలు నాటి కైఫియతుల్లో విస్తారంగా కన్పిస్తాయి. ఈ సమాచారాన్ని శాసనాలు బలపరుస్తున్నాయి. మాచువల్లి కైఫియతు ననుసరించి పన్ను చెల్లించని రైతుల స్త్రీల స్తనాలకు సంబెట గురవరాజనే ఉద్యోగి చిరతలు పట్టించి బాధించి నట్లు తెలుస్తుంది. కృష్ణరాయల కాలంలో కొండవీడులో బాచమరసు దౌష్ట్యంతో వ్యవహరించినాడట. సుంకాధికార్లు పన్నులతోబాటు సొంతానికి కట్నాలు వసూలు చేసేవారు. పన్నులు చెల్లించలేక తంజావూరును విడిచి వెళ్ళడానికి పంచాణం వారు నిశ్చయించగా వారిపై కానిక, తలారి కానిక మొదలైన పన్ను లను చిన్నప్ప నాయకుడు మినహాయించినాడట. తమిళ మండలంలో పన్నుల భారానికి వ్యతిరేకంగా వలంగై, ఇందగై తెగలు సహాయ నిరాకరణోద్యమం సాగించడమేగాక ప్రభుత్వానికి తాము ఎంత చెల్లించేది తామే నిర్ణయించుకొన్నట్లు శాసన సాక్ష్యం లభిస్తున్నది. పన్నులు వసూలు చేయడంలో ఉద్యోగులు క్రూరంగా ప్రవర్తించేవారనడానికి కృష్ణరాయల ఆముక్తమాల్యద నుండి పైన పుదహరించిన పద్యం చక్కని నిదర్శనం.

విజయనగర రాజ్యం మొత్తం ఆదాయం ఎంత నిర్ధారణగా చెప్పలేము. స్థానిక చరిత్రల సమాచారం ఆధారంగా లూయిరైస్ 81 కోట్ల రూపాయలని అంచనా వేసినాడుగాని, ఇది అతిశయోక్తిగా కన్పిస్తుంది. "కర్ణాటక రాజకాల సవిస్తర చరిత్ర" అనే ప్రాచీన గ్రంథం ప్రకారం తూర్పు కన్నడ ప్రాంతాల నుండి కృష్ణరాయల ఆదాయం మూడుకోట్ల రూపాయలు. వార్తమా అనే పాశ్చాత్య బాటసారి రాయలను భారతదేశంలోని రాజులందరిలో ఐశ్వర్యవంతు డని, అతని ఆదాయం రోజుకు 12,000 అని వ్రాసినాడు. బుర్టన్ ఇమానీర్‌ను బట్టి సదాశివరాయలి ఆదాయం 12 కోట్ల హొన్నులు. ఈ విధంగా ఆదాయ ప్రమాణం నిర్దుష్టంగా తెలియనట్లుగానే రాయల ఖర్చుల పద్దులేమో స్పష్టంగా తెలియవు. విజయనగరంలో ఉద్యోగులకు ఈనాములిచ్చే ఆచారం ఉంది. ప్రభుత్వం నిర్వహించే క్రమబద్ధమైన న్యాయస్థానాలు లేవు. గ్రామాల్లో రక్షక భటులకు ఇతర ఉద్యోగులకు గ్రామస్థులే వరుమానాలు చెల్లించేవారు. విద్య, వైద్య సదుపాయాలకు ప్రయోగకర సంస్థలు స్థాపించి ప్రభుత్వం నిర్వహించ లేదు. అయితే, ఆదాయం అంతిపుర ఖర్చులకు, సైన్యపోషణకు, దేవాలయాది భవన నిర్మాణానికి, తటాకాది నీటిపారుదల సౌకర్యములకు, కళాసాహిత్య పోషణకు, దానధర్మాలకు వినియోగమయ్యేది. రాయలు తన ఆదాయం 65 లక్ష

లలో 25 లక్షలు మాత్రం సొంతానికి వినియోగించి మిగిలిన మొత్తంతో గుర్రాలు, ఏనుగులు కొనేవాడని న్యూనిజ్ వ్రాసినాడు కాబట్టి ఆదాయంలో అధిక భాగం సైన్య పోషణకు ఖర్చయ్యేది. నాటి పరిస్థిల్లో అది తప్పనిసరి అని చెప్పనక్కర లేదు. ఇక రాయల అంతిపురం అత్యంత వైభవోపేతంగా ఉండేదని బాటసారులు వర్ణించినారు. ఆదాయంలో ఐదో వంతు దేవాలయ నిర్మాణ నిర్వహణలకు వినియోగించినారు. ఖర్చుపోను ప్రతి సంవత్సరం కోటిపణాలు భండారంలో రాయలు నిల్వ చేసేవాడని పేస్ వ్రాతలనుబట్టి తెలుస్తుంది.

విజయనగరంలో బంగారు, వెండి, రాగి నాణేలు అమలులో ఉండేవి. గద్యాణం బంగారునాణెం. దాన్నే 'వరాహ' అనేవారు. ఇది చాళుక్యుల కాలం నుండి వస్తున్న నాణెం. బహుశా వరాహ పదమే 'వరహా' అయివుంటుంది. కృష్ణరాయల గద్యాణం 119.7 వడ్ల గింజల ఎత్తు ఉండేది. ఘట్టి వరాహ, దొడ్డ వరాహ అనే ప్రత్యేక గద్యాణాలు కూడ ఇచ్చేవారు. గద్యాణంలో సగం 'ప్రతాప' తరువాతవి 'పణం', 'చిన్నం' ఇవి అన్నీ బంగారు నాణాలే. ఎక్కువ వాడుకలోవున్న నాణెం పణం. 'తార్' అనేది వెండి నాణెం. ఇది పణంలో ఆరో వంతు. జిటలు, కాసు అనేవి రాగి నాణాలు. వీని విలువ స్పష్టంగా తెలియదు. ఇవిగాక రాజ్యం పశ్చిమ ప్రాంతాల్లో పోర్చుగీస్, ఈజిప్షియన్ నాణెలు వాడుకలో ఉన్నట్లు తెలుస్తుంది. దీనారం ఈజిప్షియన్ నాణెం. ప్రౌఢరాయలు 'దీనార టంకాల'తో శ్రీనాథుని తీర్థమాడించినాడు. కేంద్రప్రభుత్వమేగాక రాష్ట్రపాలకులు నగరాధిపతులు (వర్తక శ్రేష్ఠులు) గూడ నాణేలు ముద్రించేవారు "ప్రతి సంస్థానానికి టంకశాల గుత్త చేసుకొని వారి వారి పేరటను ముద్రలు కల్పించుతూ వచ్చిరి" అని అట్టవనతంత్రం చెబుతున్నది. నాణేల నాణెతను కంసాలులు ఒరపురాతినుపయోగించి నిర్ణయించేవారు.

న్యాయనిర్వహణ : న్యాయనిర్వహణకు విజయనగరంలో క్రమబద్ధమైన న్యాయస్థానాలు లేవనే చెప్పవలె. సభ్యులనుబట్టి నాల్గురకాల న్యాయస్థానాలను పరాశర మాధవీయం పేర్కొన్నదికాని ఆవి ఎంతవరకు ఆచరణలో ఉన్నదీ చెప్పలేము. నిరంకుశ రాజరికాలన్నింటిలో వలెనే విజయనగరంలో కూడ రాయలే ఉన్నత న్యాయాధికారి. అతడే నేరాలను విచారించి నిందితులను శిక్షించేవాడు. "అయోగ్యులకు న్యాయ నిర్వహణాధికారం ఇవ్వరా"దని కృష్ణరాయల సూచన. కాని విజయనగరంలో రాయలకు ఐదులు ప్రధాని న్యాయనిర్వహణ జరిపేవాడని రజాక్ రచన సూచిస్తున్నది. తిమ్మరుసు మంత్రికి ఉన్న "ధర్మ ప్రతిపాలక" బిరుదం రజాక్ సాక్ష్యాన్ని బలపరుస్తున్నది. ప్రాడ్వివాకులు, సభ్యులు రాయలకు న్యాయనిర్వహణలో సహాయపడేవారు. రాయలు పర్యటనలో ఉన్నప్పుడు సమీపం స్థానికులు ఆతడ్ని దర్శించి తమ వ్యవహారాలు నివేదించు

కొనే అవకాశం ఉండేది. రాష్ట్రాలలో రాష్ట్ర పాలకులు, అమర నాయకులు న్యాయ నిర్వహణ జరిపేవారు. వారి తీర్పు సంతృప్తికరంగా లేనిచో రాయలకు నివేదించుకొనే అవకాశం ఉంది ఆస్తి తగాదాలకు తాత్కాలిక న్యాయస్థానాలను ఏర్పాటు చేసేవారు వీటిని ధర్మాసనాలు అనేవారు. ఇవి సాధారణంగా ఆలయ మండపంలో సమావేశ మవుతుండేవి. నిందితులను హింసించి తద్వారా నేరం ఒప్పించే ఆచారం ఉంది "ఆడుమకట్టున వేడి ఎండలో మిగులజడియ వీపుల మీద కోపరాలెత్తి" పొగడ దండలువైచి హింసించేవారు. నేరనిరూపణకు దివ్య పరీక్షలుండినట్లు నికోలో కాంటే పేర్కొన్నాడు. శిక్షలు కఠినంగా ఉండేవి. దేశ ద్రోహ, రాజ ద్రోహనేరాలకు మరణమే శిక్ష. కృష్ణరాయల కాలంలో బహుళా నాగలాపుర తటాక నిర్మాణానికి నరబలి అవసరమైనందున మరణశిక్ష విధింప బడిన బందీలను బలి ఇచ్చినట్లు న్యూనిజ్ వ్రాసినాడు. బ్రాహ్మణులకు మరణ శిక్ష విధింపరాదు కాబట్టి కండ్లు పొడిచి యావజ్జీవ కారాగార శిక్ష విధించేవారు.

రక్షకభటవిధానం : నేర నిరోధమునకు శాంతిభద్రతల రక్షణకు ప్రభుత్వమూ ప్రజలూకూడ శ్రద్ధ వహించే వారేకాని ప్రభుత్వంలో ప్రత్యేక రక్షకభట శాఖ ఉన్నట్లు తెలియదు. గ్రామంలోని పన్నిద్దరు ఆయగాండ్రలో తలారి ఒకడు. దొంగలనుపట్టి వారు తస్కరించిన సొమ్ము రాబట్టడం, అల్లర్లు జరగకుండా చూడడం ఈతని విధులు ఈతనికి నెల జీతం లేదు. పంటసొలంలో ఈనాము ఇచ్చేవారు. రైతులు, వర్తకులు, పంచాణం వారినుండి తలారి మామూలు వసూలు చేసుకొనేవాడు. పది పన్నెండు గ్రామాలకు - అంటే స్థలానికి 'కావలిగారు' ఉండేవాడు గ్రామ తలారిని స్థల కావలిగారే నియమించినట్లు తెలుస్తుంది. వీరిపై అధికారి దేశ కావలిగారు. శాసనాల్లో అక్కడక్కడ 'నాడు కావలిగారు' అనే మాట కన్పిస్తుంది. వీరిని బహుళా రాయలే నియమించేవాడు. సాధారణంగా చెంచు, కోయ, బోయ మొదలుగా (నేరస్థుల) జాతుల్లోని వారినే కావలిగార్లుగా నియమించేవారు.ఇది 'దొంగకు తాళంచెవులివ్వడం' వంటి విధానం దొంగలముఠాల స్థావరాలతోను వారివిధానాలతోను వీరికి పరిచయం ఉన్నందున నేరాలను సామర్థ్యంతో ఆపగలరని వీరిని నియమించినట్లు తెలుస్తుంది.వీరికికూడా మాన్యాలు ఇచ్చేవారు కొన్నిచోట్ల భూస్వాములు, ధనికులు ప్రత్యేకంగా కావలి గార్లను నియమించి పోషించడం కూడ కద్దు. ఇక పర్వతారణ్య ప్రాంతాల్లోను సరిహద్దుల్లోను రక్షణకు పాళెగార్లుండేవారు. ప్రతి పాళెగానికి రెండు గ్రామాలు 'జాగీరు' ఇచ్చి కోటలు కట్టుకొనే హక్కు ఇవ్వడం జరిగింది. క్రమంగా పాళెగార్లు బలవంతులై విజయనగరం చివరి రోజుల్లో ఇతర భూస్వాముల వలెనే పరస్పర యుద్ధాల్లో మునిగి, రాజ్య శ్రేయస్సుకు ప్రమాదంగా పరిణమించినారు.

రాజధాని నగరంలోను ఇతర ప్రధాన నగరాల్లోను ప్రత్యేకమైన ఏర్పాటు లుండేవి. విజయనగరంలో పన్నెండువేలమంది రక్షకభటులుండేవారనీ ఒక్కొక్కనికి మువ్వది పణాల జీతమనీ వారిపైఅధికారి కార్యాలయం టంకశాలకు ఎదురుగా వుండేదని అబ్దుల్ రజాక్ వ్రాసినాడు. తలారులు రాత్రులందు దివిటీలు ధరించి కావలా కాస్తుండేవారు. "ప్రొద్దుపోయినదని తలారులకు వెరచి, యొక విధంబున నారాత్రి యుండదలచె" అన్న నిరంకుశోపాఖ్యాన వాక్యాన్ని బట్టి కేవలం దొంగతనాలేగాక ఇతర సాంఘిక నేరాలనుకూడ తలారు లరికట్టేవారని తెలుస్తున్నది. రాష్ట్రాల్లో రాష్ట్ర ప్రభువులు, అమర నాయకులు శాంతిభద్రతల రక్షణకు కృషి చేసేవారు. ఇన్ని జాగ్రత్తలు తీసుకున్నప్పటికీ రాజ్యంలో దొంగ తనాలు, దోపిడీలు, దార్లుకొట్టడం చాలా తరచుగా జరుగుతుండేవని క్రైపియత్తుల వల్ల, నాటి సారస్వతంనుండి తెలుస్తుంది

సైన్యం : బహమనీలతో నిరంతర పోరాటాలు జరుగుతున్నందున విజయ నగరాధీశులు సైన్యపోషణలో అప్రమత్తత వహించినారు. రాజ్య ఆదాయంలో అధికభాగం సైన్యానికి ఖర్చయ్యేది. స్థానిక పాలనవిధానంకూడ సైనిక అవసరాల కనుగుణంగా రూపొందించినారు. రెండో దేవరాయలు, వీర నరసింహరాయలు, కృష్ణరాయలు అనేక సంస్కరణలొనర్చి క్రమశిక్షణలో, నేర్పరితనంలో, తంత్రంలో, విజయనగర సైన్యం బహమనీ సైన్యానికి కనీసం తీసిపోనివిధంగా తీర్చిదిద్దినారు.

నికోలో కాంటె లెక్కనుబట్టి రాయల సైన్యంలో 90 వేలమంది, రజాక్ లెక్క ప్రకారం లక్షమంది సైనికులుండేవారు. కృష్ణరాయలు 70,000 కాలి బంట్లు, 32,000 అశ్వదళం, 550 ఏనుగులు ఉన్న సైన్యంతో రాయచూరుపై దండెత్తినట్లు న్యూనిజ్ వ్రాసినాడు. కాని, రాయవాచకం ప్రకారం రాయల సైన్యంలో 1200 ఏన్గులు, 60,000 గుర్రాలు, 5,00,000 కాలిబంట్లు ఉన్నట్లు తెలుస్తుంది.

విజయనగర సైన్యంలో ప్రధానంగా రెండు విభాగాలు ఉండేవి. ఒకటి సిద్ధసైన్యం- రాయలు స్వయంగా జీతంయిచ్చి పోషించే క్రైజీతసైన్యం. ఇందులో కొంత మూలబలం. సిద్ధసైన్య ప్రమాణం స్పష్టంగా తెలియదు. న్యూనిజ్ వ్రాసిన దాన్నిబట్టి కృష్ణరాయల క్రైజీతసైనికులు 50 వేలమంది అని అందులో రెండు వేల అశ్వికులు అంతిపురరక్షణకు, రెండువందలమంది అశ్వికులు రాజు అంగ రక్షకులుగా ఉన్నట్లు తెలుస్తుంది. సిద్ధసైన్యంపై అజమాయిషీకి కందాచారశాఖ ఉండేది. ఈ శాఖ అధిపతి సేనాపతి లేక దళవాయి; మంత్రిమండలిలో సభ్యుడు. అంతిపుర రక్షకదళంమీద, బహుశా గజబలంమీద ప్రత్యేక సేనావతులుండేవారు. ముస్లిం సైనికులకు రాయలు ఈనాము లిచ్చినాడని పెరిస్టా వ్రాసినాడు. కాని,

జాగీర్లుగాక నాల్గు నెలలకొకమారు సైనికులకు రాయలు జీతాలిచ్చినట్లు రజాక్ చెప్పినాడు కందాచారశాఖింద సైనికుల అవసరాలు తీర్చడానికి నల్గురు పారు పత్యగార్లు, ఆర్గురు కరణాలు, ఆర్గురు ముదువుగొల్లలు - సుమారు మూడువేల మంది వరకు పనిచేస్తూండేవారు. వీరిలో 300 మంది మాలీసు చేసేవారు. కమ్మరి, కాసె, వడ్రంగి పనులవారు రెండువేలమంది; మిగిలినవారు చాకళ్ళు, మంగళ్ళు మొదలైనవారు. మహానవమినాడు రాయలు కైజీతంసైన్యాన్ని సమీక్ష జరిపేవాడు.

రెండోవిభాగం అమరనాయక సైన్యం. అమరనాయక పద్ధతికి కాకతీయుల నాటి నాయంకర విధానం పునాది. ఇది భూస్వామ్యవిధానం అని చెప్పవచ్చు. రాజ్యాన్ని అమరములుగా విభజించి, కోరినప్పుడు సైన్యం సరఫరాచేసే నిబంధన మీద విశ్వాసపాత్రులైన నాయకులకు పంచియివ్వడం జరిగింది. "సైనిక సహాయానికి ఇచ్చే భూమిని గాని ఆ భూమిపై ఆదాయంగాసీ అమరము" అని ఒక ఆర్థం. అమరం పారశీకభాషాపదం అసీ ఆజ్ఞ అని దాని అర్థమసీ మరొక వాదం. అమరం ప్రమాణాన్ని బట్టి అమరనాయకుని హోదా, అతడు పోషించవలసిన సైన్య ప్రమాణము ఉండేది. సైనిక సహకారంమీదనే అమరనాయకులు తమ భూములను కింది నాయకులకు పంచియిచ్చేవారు. అచ్యుతరాయలకాలంలో ఆరు లక్షల అమర నాయక సైన్యం ఉండేదని న్యూనిజ్ అంచనా. రాయవాచకం ప్రకారం రెండు లక్షల కాల్బలం 24 వేల అశ్వదళం, 1200 ఏన్గులు అమర నాయకులు పోషించేవారు. అమర నాయకులేగాక సామంత రాజులు, రాష్ట్ర ప్రభువులు అవసరమైనప్పుడు రాయలకు సైనిక సహాయం చేసేవారు.

విజయనగర సైన్యంలో పదాతి అశ్వ, గజదళ విభాగాలు ముఖ్యమైనవి. విల్లంబులు, కత్తి, ఈటె ప్రధాన ఆయుధాలు. కాలిబంట్లకు కవచశిరస్త్రాణాలు లేవని శరీరంనిండా నూనె పులుముకొనేవారనీ ఫెరిస్టా వ్రాసినాడుగాని చర్మంతో చేసిన కవచ శిరస్త్రాణాలు డాలు ధరించేవారని పేస్, బ్రోస్‌లవంటి పోర్చుగీస్ బాటసారులు వర్ణించినారు. పదాతిదళంలో తుపాకివిభాగం కూడ ఉంది. "రచిత దిక్తటనటత్పెటారృటులతో ఘోరమైన తుపాకిగుండ్లు" అంటూ కుమార దూర్జటి రచన. అయితే, విజయనగరాధీశులు తుపాకిదళంపై ఎక్కువ శ్రద్ధ వహించినట్లులేదు. గుర్రాలు, ఏనుగులను అలంకరించేవారు. వళ్ళిమతీరంలో విజయనగరాధీశులకు నౌకాదళం ఉండేది. కృష్ణరాయల కాలంలో హొనావర్ రాష్ట్రాధిపతి తిమ్మోజు నౌకాదళాధిపతి అయినట్లు తెలుస్తుంది. గోవా నాక్రమించడంలో పోర్చుగీసువారికి రాయల నౌకాబలం సహాయం చేసిందని ఫాదర్ హీరాస్ వ్రాసినాడు

మధ్యయుగ యుద్ధాల్లో దుర్గాలు ప్రముఖ పాత్ర నిర్వహించినాయి. అష్ట విధ దుర్గాలని సంప్రదాయంగాని రాయవాచకం మాత్రం గిరి, స్థల, జల, వన

అనే చతుర్విధ దుర్గాలనే పేర్కొంటున్నది గడిదేశంలో - సరిహద్దుల్లో - దుర్గాలెక్కువగా నిర్మించాలని కృష్ణరాయల సూచన. విజయనగరం సరిహద్దుల్లో పెక్కు దుర్గాలున్నాయని వానిచుట్టూ దుర్గమాటవులు పెంచుతారని పేస్ వ్రాసినాడు. దుర్గ రక్షణకు పాషాణయంత్రాలు, దంభోళి ఉండేవి. శత్రువులపై రాలురువ్వే ఫిరంగియే దంభోళి. దుర్గ ఆక్రమణకు లగ్గలు వేసే పద్ధతిఉంది. కృష్ణరాయలు కొండవీటిని లగ్గలంబట్టుకొన్నాడు.

సైనికుల నెన్నిక చేయడంలో రాయలు స్వయంగా శ్రద్ధ వహించేవాడు. ధైర్య సాహసాలకు పేరొందిన తుళు, కబ్బలి, మొరసజాతులవారు రాయల సైన్యంలో అధిక సంఖ్యాకులు ఆటవికులైన చెంచు, కోయ, బోయలకుగూడ ప్రత్యేక అవకాశాలుండేవి. ప్రజల్లో ధైర్యశౌర్యాలు, యుద్ధోత్సాహం, దేహదార్ఢ్యం పెంపొందించడానికి అవకాశాలు కల్పించినారు ద్వంద్వయుద్ధానికి ప్రోత్సాహం ఉండేది. దేశం నలుమూలలా సాముగరిడీలుండి హోంతకారులు శిక్షణ ఇచ్చేవారని నాటిగ్రంథాలనుండి తెలుస్తున్నది. విజయనగరం భిన్నభాషా ప్రాంతాల రాజ్యం కావటి వారి సైన్యంతో భిన్నత్వం కన్పిస్తుంది. రాజ్యస్థాపన కాలంనుండి ఇంచుమించు రాయలసైన్యంలో ముస్లిములు చేరినారు. దేవరాయల కాలంనుండి వారి సంఖ్యపెరిగి అళియరామరాయల కాలంలో వివరీతమయింది. రామరాయలు రాకాసిగండి యుద్ధంలో పరాజయంచెందటానికి ముస్లింసేనాపతుల ద్రోహం ఒక కారణం.

స్థానిక పాలన : విజయనగరంలో స్థానిక పాలన విధానం నాటి సైనిక అవసరాలకనుగుణంగా రూపొందించినారు. బలిష్ఠములైన దుర్గాలు కేంద్రంగా రాష్ట్రాలు ఏర్పడినాయి. ఆంధ్ర, తమిళ, కన్నడ ప్రాంతాలలో స్థానిక పాలన విధానంలో వ్యత్యాసాలున్నాయి. తమిళమండలంలో చోళయుగంనాటి నాడు, కొట్టం మొదలైన విభాగాల్లో మార్పు లేదు. ఆంధ్రప్రాంతంలో రాష్ట్రాలను రాజ్యాలు అని వ్యవహరించినారు. పెనుగొండ, గుత్తి, కందనవోలు, శ్రీశైలము ఉదయగిరి, చంద్రగిరి, కొండవీడు రాజ్యాలకు కేంద్రాలు. వీటిలో గండికోటను కూడా చేర్చవచ్చు. పర్వత నాయకుడు గండికోట రాజవానిగా సీరివొళ్ళ. సిద్ధవట, సకిలి, పొత్తపినాడు రాజ్యాలను పాలించినాడని స్థానిక చరిత్రలు చెబుతున్నాయి. అచ్యుతరాయల కాలంలో సామ్రాజ్యంలో మొత్తం 17 రాజ్యాలున్నట్లు శాసనాలవల్ల తెలుస్తుంది.

దుర్గదన్నాయకుడు రాజ్యంపై అధికారి. సాధారణంగా వీరు రాజకుమారులు, రాజబంధువులు లేదా మాధవమంత్రి, లక్కన, తిమ్మరుసుల వంటి విశ్వాసపాత్రులైన మంత్రులు. దన్నాయకులుగా బ్రాహ్మణులను నియమించడంలోని రాజనీతిని కృష్ణరాయలు వివరించినాడు. సరిహద్దురాజ్యాల దన్నాయకులు

మిసహా ఇతరులు రాజధానిలోనే వుంటూ తమరాష్ట్ర వ్యవహారాలను కార్యకర్తల ద్వారా నిర్వహించినారు. రాష్ట్రాల్లోకూడ ప్రధాని, కార్యకర్త, దళవాయి, సామంతాధికారి మొదలైన వారితో సలహా సంఘం వుండేది. దన్నాయకులకు నాణేలు ముద్రించడం, పన్నులు మినహాయించడం, కొత్త పన్నులు విధించడం వంటి అధికారాలుండేవి. 'దుర్గదన్నాయక నివర్తన' అనే పన్నులు వీరు వసూలు చేసినట్లు తెలుస్తుంది. దన్నాయకుడు తన రాబడిలో కొంత రాయలకు చెల్లిస్తూ తనకు నిర్దేశితమైన సైన్యాన్ని పోషించవలె. ఉదయగిరి దన్నాయకుని ఆదాయం 8 లక్షలు. అందులో 3 లక్షలు రాయలకు చెల్లించేవాడు; 25 వేల కాల్బలాన్ని, 1500 అశ్వదళాన్ని. 40 ఏనుగులను పోషించేవాడని న్యూనిజ్ వ్రాసినాడు. దన్నాయకులను ఒక దుర్గంనుండి మరొక దుర్గానికి తరచు మారుస్తుండేవారు.

శాసనాల్లో చావడి, కరణాలు అనే మాటలు తరచు కన్పిస్తాయి. చావడి దన్నాయకుని కార్యస్థానమని. కరణాలు అందలి గుమాస్తాలని భావించవచ్చు. దీన్నిబట్టి రాష్ట్ర వ్యవహారాలు నిర్వహించడానికి ఒక ఉద్యోగిబృందం ఉండేదని తెలుస్తుంది.

అమరనాయక వ్యవస్థ స్థానిక పాలనవిధానంలో అంతర్భాగంగా ఉండేది. ఈ వ్యవస్థనుసరించి రాజ్యంలోని భూమిసమస్తానికి రాయలు యజమాని. ఆ భూమిని అమరాలుగా విభజించి సైన్యసహాయం చేసే షరతుమీద నాయకులకు రాయలు పంచేవాడు. ఇవి పొందినవారే అమరనాయకులు. పోర్చుగీస్‌వారి రచనలను బట్టి రెండువందల మంది అమర నాయకులున్నట్లు తెలుస్తుంది. అమర నాయకులు తమ భూములను తమకింది నాయకులకు పంచేవారు. కొన్ని వ్యత్యాసాలున్నప్పటికి భూస్వామ్య, అమరనాయక విధానాలకు పోలికలున్నాయ్యి భూమిలో హక్కులు, సైనిక సహాయం అనేవి రెంటికీ సమాన లక్షణాలు.

అమరగ్రామాలమీద దన్నాయకులకు అధికారం లేదు. దన్నాయకుడు రాయల ప్రతినిధి; అమరనాయకుడు రాయల సైనిక సామంతుడు. అమరం ప్రమాణాన్నిబట్టి అమరనాయకుని హోదా ఉండేది. అమరనాయకుడు ప్రతి సంవత్సరం రాయలకు 'కప్పం' చెల్లించవలె. అంతేగాక, కొన్ని సందర్భాల్లో ముఖ్యంగా సంవత్సరాది రోజున రాయలకు మామూళ్ళు, కానుకలు సమర్పించవలె మామూళ్ళలో భోజనపదార్థాలుకూడ ఉండేవి. తనకు నిర్ణీతమైన సైన్యాన్ని పోషించి రాయలకు సహాయం చేయవలె. తన అమరంలో శాంతి భద్రతల రక్షణకు ఆతడే బాధ్యుడు. అడవులు చేదించి వ్యవసాయాభివృద్ధికి పాటుపడవలె. అమర నాయకులుకూడ రాజధానిలోనే వుండేవారు. దన్నాయకులకంటె వీరి స్వాతంత్ర్యం ఎక్కువని చెప్పవచ్చు. వీరిని ఒక అమరం నుండి మరొక

దానికి మార్చరు. అయితే, విధినిర్వహణలో ప్రమత్తులైన వారిని రాయలు శిక్షించ వచ్చు లేదా తొలగించవచ్చు. రాకాసిగండియుద్ధం వరకూ అమర నాయకుల్లో వారసత్వానికి లేదు.

రాజ్యంలో ముఖ్యవిభాగం సీమ; పాలుపత్యగారు సీమపై అధికారి. రాయసం వారు, అవసరికులు, రాచకరణాలు అనే మాటలు కన్పిస్తున్నాయిగాని వీరు సీమల్లో ఉద్యోగులని స్పష్టంగా చెప్పలేము. పాలుపత్యగారు సీమ ఆదాయ వ్యయాలపై ప్రత్యేక శ్రద్ధ వహించేవాడు. రైతులకు పట్టాలివ్వడం, పన్నులు మినహాయించడం, కొత్తపన్నులు విధించడం,సంతలు ఏర్పాటు చేయడం ఈతని అధికారాలు. సీమను స్థలాలుగా విభజించినారు. ప్రతి స్థలంలో చావడి ఉండేది. రెడ్డి శేకగౌడ, స్థలకరణాలు ఇందరి ఉద్యోగులు. వీరికి గ్రామపాలనతో సన్నిహిత సంబంధం ఉండేది రెండుమూడు గ్రామాల ఉద్యోగులతో కలిసి వీరు ధర్మాసనంగా ఏర్పడి నేరస్థులను విచారించి శిక్షించేవారు.

గ్రామాల్లో భాండారవాడలు, అమరగ్రామాలు, మాన్యగ్రామాలు అని మూడు రకాలుండేవి అమర నాయకుల ఆధీనంలో ఉండేవి అమర గ్రామాలు. మాన్య గ్రామాల్లో దేవ, బ్రాహ్మణ అగ్రహారాలూ, ఉబ్బలిగ్రామాలూ ఉండేవి. ప్రభుత్వానికి చేసిన సేవకు ప్రతిఫలంగా బహూకరించిన గ్రామాలు ఉబ్బలి గ్రామాలు. మాన్య గ్రామాలు నామమాత్రమైన 'జోడి' అనే పన్ను చెల్లించేవి. బ్రాహ్మణ అగ్రహారాల్లో విద్వాన్ మహాజనసభలు గ్రామపాలనని నిర్వహించేవి. భాండార వాడలు రాజక్షేత్రంలోనివి.

సాధారణ గ్రామ వ్యవహారాలను పన్నిద్దరు ఆయగాండ్రు నిర్వహించే వారు. వాస్తవానికి వీరు గ్రామసేవకులు వీరు కరణము, రెడ్డి, తలారి, పురోహితుడు, కంసాలి, కమ్మరి, వడ్రంగి, కాసె, కుమ్మరి, చాకలి, మంగలి, మాదిగ. కొన్ని గ్రామాల్లో నీర్గంటి వన్నిద్దరిలో వుండేవాడు. కరణము, రెడ్డి తలారికిమాత్రము ప్రభుత్వంతో-ముఖ్యంగా స్థలోద్యోగులతో సంబంధం ఉండేది. ఆయగాండ్రకు జీతాలు లేవు; భూములు అనుభవించేవారు. రైతులు వంటలో 'మేర' అను పేర మామూళ్ళు చెల్లించేవారు.

ఆర్థికపరిస్థితులు :

విజయనగర రాజ్య ఆర్థిక సౌష్టవాన్ని రజాక్, పేస్, న్యూనిజ్‌వంటి విదేశయాత్రికులు వర్ణించినారు. సుభిక్షమై సరిసంపదలతో తులతూగుతున్నందునే విజయనగరం తరచు బహమనీల దాడులకు దోపిడీలకు గురి అయింది. ప్రతి సంవత్సరం రాయలు లక్షమాడలు భండారంలో భద్రపరుస్తూన్నట్లు పోర్చుగీసు బాటసారుల వృత్తాంతం. దేశ ఆర్థిక వనరులను పెంపొందించడంలో రాయలు శ్రద్ధ వహించేవాడు. ఆముక్తమాల్యదలో కృష్ణరాయలు-

దేశసౌభాగ్య మర్థసిద్ధికినిమూల మిలయొకింతైన కుంటకాల్వలు రచించి
నయము పేదకు ఆరికోరునను నొసంగి ప్రజలజేసిన ఆర్థధర్మములు
పెరుగు

నంటాడు.

ప్రజల్లో అధిక సంఖ్యాకులకు వ్యవసాయమే ముఖ్య వృత్తియని చెప్ప పనిలేదు భూమి సారవంతమైనదని వ్యవసాయం సమృద్ధిగా సాగుతున్నదని పేస్ న్యూనిజ్‌లు మెచ్చుకున్నారు. రాజులు వారి యుద్యోగులు తటాకాలు, కాల్వలు తవ్వించి నీటి సౌకర్యాలు కల్పించినారు. ఇక్కరాయలకాలంలో పెను గొండదగ్గిర శిరువేరు తటాకం నిర్మించినారు. సాళువ నరసింహుని కాలంలో అనంతపురం దగ్గిర నరసాంబుధి అనే తటాకం ఏర్పడింది, కృష్ణదేవరాయలు పోర్చుగీసు ఇంజనీర్లసాయంతో నాగలాపుర తటాకం నిర్మించడమేగాక వంట కాలువలు తవ్వించినాడు. కొండవీటిరాజ్యంలో కొండమరసు తిమ్మసముద్రం, కొండసముద్రాలను నిర్మించినాడు ఉదయగిరి రాజ్యంలో అనంత సాగరం, కందనవోలులో సిద్ధవట తటాకం వ్యవసాయాని కుపయోగించేవి. తటాకాల మరమ్మతులు మొదలైన పనులకు పన్నులు వసూలు చేసేవారు; ఆలయాలు, గ్రామసభలు శ్రద్ధ వహించేవి. రాజులు సయితం కొత్త వ్యవసాయక గ్రామాలు నిర్మించి మిరాశీలిచ్చి కొన్ని సంవత్సరాల పాటు పన్నులు వసూలు చేయక వ్యవసాయాభివృద్ధికి తగిన ప్రోత్సాహం ఇస్తుండేవారు. దేశం అంతటా జామ, మామిడి, నిమ్మ, అరటి, కొబ్బరి ఆకుతోటలు విస్తారమని పండ్లు చవకగా లభిస్తాయని పేస్ వర్ణించినాడు. వరి, జొన్నలు, రాగులు, మినుములు, పెసలు, శనగలు, చెరకు, నువ్వులు, ఆముదాలు పుష్కలంగా పండేవి. వరిధాన్యంలో తీగమల్లెలు, ఖర్జూరాలు, సంపెంగలు, రాజనాలు, కుసుమలు మొదలుగా పలు రకాలున్నట్లు తెలుస్తుంది. అయినా, వరి అన్నం విలాస వస్తువుగానే ఉండేది.

సాధారణంగా ప్రతి గ్రామంలోను వ్యవసాయసంబంధములైన పరిశ్రమలు - బెల్లం, నూనెల తయారీల వంటివి - సాగుతుండేవి. నీలిమందు దాలచోట్ల తయారయ్యేది. అనాదిగా ఆంధ్రదేశం వస్త్రపరిశ్రమకు పేరుపొందింది. విరామ సమయాల్లో రైతు స్త్రీలు రాట్నాలపై నూలు వడకేవారు. ఐట్ల నేతకూడ ప్రతి గ్రామంలోను సాగిందని చెప్పవచ్చు. 'పింజసిద్ధాయం' అనే వన్నుపుట్టి ప్రత్తి శుభ్రం చేయడం కొందరి వృత్తి అయింది. సాలె, పద్మసాలె, ఆంధ్ర, కురుబ, మాలకులాలు నేతవృత్తి నవలంబించినారు కురుబలు, గొల్లలు, బహూశా కంబళ్లు నేస్తుండేవారు. తాటిపత్రి, ఆదోని, గుత్తి, వినుకొండ నూలుపరిశ్రమకు కేంద్రాలు. ఒక ఆలవకొండ గ్రామంలో 411 మగ్గాలుండినట్లు తెలుస్తుంది. వస్త్రపరిశ్రమకు సంబంధించినదే అద్దకం పరిశ్రమ మంజిష్ఠ, ఇంగిలీకం, కరక్కాయలతో చేసిన

రంగులతో వస్త్రాలకు రంగులు వేసేవారు. వీనిని కలంకారీ బట్టలంటారు. కలంకారీ వస్త్రాలకు విదేశాల్లో మంచి గిరాకీ ఉండేది.

ఆంధ్రదేశంలోని వజ్రపరిశ్రమను విదేశ బాటసారులెంతగానో వర్ణించినారు. కర్నూలు, గుత్తి, అనంతపురం ప్రాంతాల్లో వజ్రాలు దొరుకుతున్నట్లు, అందులో వజ్రకరూరు గనులు ప్రసిద్ధములైనట్లు పేర్కొన్నారు. నకిలీ వజ్రాలు కూడ దేశంలో తయారవుతున్నట్లు బార్బోసా వ్రాసినాడు. ఐంగారు, వెండి నగలు చేయడంలో; కర్ర, ఇనుము, రాగి, కంచు మొదలైన లోహాలతో వ్యవసాయం పనిముట్లు, గృహోపకరణాలు, చవికెలు, సింహాసనాలు. కీలుగుర్రాల వంటి దేవతావాహనాలు చేయడంలో వంచాణంవారు సిద్ధహస్తులు. విజయనగర రాజ్యం పోషిస్తున్న సైన్యానికి సరిపడు ఆయుధాలు, కవచశిరస్త్రాణాలు స్థానికంగానే తయారయ్యేవని చెప్పవచ్చు. పన్నీరు, బుక్కాపిండి మొదలైన సుగంధద్రవ్యాలను తయారుచేయు గంధకారులకు ఆంధ్రదేశం ప్రసిద్ధి కెక్కింది. వన్నీటిని తోలుతిత్తులలో పోసి అమ్మేవారు. నగరాలలో వూటకూటి ఇండ్లు, క్షౌరశాలలు వీర్పడినాయి. వూటకూటిండ్లకు పాలు, పెరుగు, నెయ్యి సరపరా చేయడం గ్రామాల్లో కొందరికి వృత్తి అయింది.

విజయనగరాధీశులు రాకపోకల సౌకర్యాలు కల్పించి దేశీయ విదేశీయ వాణిజ్యం పెంపొందించినారు. 'రేవుల్ మావుమతం గజంబులు మణిశ్రీ గంధ ముక్తాళియన్ రా వాణిజ్యము పెంచి యేలగనగున్' అని కృష్ణరాయలు. విజయనగరం నుండి రాజ్యం నలుమూలలకు రహదారులుండేవి, తిరుపతి బాట, కాశీ రామేశ్వరం బాట, విజయనగరం కంచీనగరాల మధ్య బాట, అహోబలం, పోరు మామిళ్ళ, ఐనవోలు, కంభములను కలిపే బాట, మచిలీపట్టణం, కోవిలకొండ, కంపిలిని కలిపే బాటలు చాల ముఖ్యమైనవి. ఇవి దండు బాటలుగా కూడ ఉపకరించినాయి. వీనిమీద కావళ్ళు, ఎద్దులు, గుర్రాలు, గాడిదలు, ఎడ్లబండ్లు, పల్లకీలు ప్రయాణ సాధనాలు. పల్లకీలను బోయలు మోసేవారు. ఎడ్లను, గుర్రాలను మజిలీ స్థలాలలో అడ్డెకిచ్చేవారు, 'లావుగల యద్దెగుర్రపు జావడముల మీద మాత్రనంచులు గ్రాలన్' అని ఆముక్తమాల్యద. బాటలపై చలివేందిరలు, వూటకూటిండ్లు, సత్రాలు ఉండేవి, చలివేందిరలలో వనితలు సుగంధ మిశ్రితమైన మంచినీటిని, నీరుమజ్జిగను ఇచ్చి దాహం తీర్చేవారని నాటి గ్రంథాల నుండి తెలుస్తుంది. వారానికోమారు బహుళా ప్రతి గ్రామంలోను సంత జరిగేది. స్థానిక పాలకులీసంతల నేర్పాటు చేసేవారు. 'ఊరూరి సంత సంతకు' అని ఆముక్తమ్యాల్యద. హంసవింశతి అనే 18 వ శతాబ్ది కావ్యం దక్షిణాపథంలోని ప్రముఖ వ్యాపార కేంద్రాల్లో ఆంధ్రదేశంలోని ఆదోని, పెనుగొండ, ఉదయగిరి,

కొండపీడు, వినుకొండ, పొదిలి, దేవరకొండ, కంభం, మార్కాపురం, పోరు మామిళ్ళ, మాచర్ల, మంగళగిరి, కొండపల్లి మొదలైన వానిని పేర్కొంటున్నది.

రహదారులపై దోపిడిదొంగల బెడద హెచ్చుగానున్నట్లు స్థానిక చరిత్రల నుండి తెలుస్తుంది. ఖాటసారులను దోచుకొని, అడ్డగించిన వారిని నిర్దాక్షిణ్యంగా చంపేవారు. దొంగల గుంపుల్లో బోయవారెక్కువ. మాలవారు కూడ దారులు కాచి దోచుకొనేవారు. ఇండ్లకు కన్నాలు వేసి దోచుకోవడం కూడ ఎక్కువగా ఉండేది. దొంగల భయానికి వర్తకులు, యాత్రికులు గుంపులుగా పయనిస్తుండే వారు. కృష్ణరాయలు సయితం ఆముక్తమాల్యదలో దొంగల పద్ధతులు, క్రూర చర్యలు వర్ణించినాడు.

విదేశ వాణిజ్యానికి రేవుపట్టణాలు కేంద్రాలు. విజయనగరంలో 300 లకు పైగా ఓడరేవులున్నవని అబ్దుల్ రజాక్ వ్రాసినాడు. వీనిలో చాలవరకు పశ్చిమ తీరంలోనివి. ఆంధ్రప్రాంతంలో మైలవూర్, పులికాట్, మోటుపల్లి ముఖ్యమైన రేవులు. మైలవూర్ అప్పుడప్పుడే వృద్ధిలోకి వస్తున్నది. మోటుపల్లి కోసం కొండవీడు, విజయనగరాల మధ్య చాలకాలం సంఘర్షణ జరిగింది. మోటుపల్లిని మొదటి దేవరాయ ఆక్రమించి అచట ధర్మశాసనం వేయించినాడు (క్రీ శ. 1416). కాని, క్రమంగా మోటుపల్లి ప్రాముఖ్యం క్షీణించి పులికాట్ అభివృద్ధి చెందింది. పులికాట్ రేవులో ముస్లిం, హిందూ వర్తకులసంఖ్యాకంగా వాణిజ్యం సాగిస్తున్నారని, రాజ్యం నలుమూలల నుండి బాటలమీదుగా రకరకాల వస్తువులచటికి చేరుతాయని; ముఖ్యంగా పెగూ, టెనాసరిం, మలాకా, సుమత్రా దీవుల తోను, పశ్చిమాన మలబార్, గుజరాతులతోను పులికాట్ ఎక్కువగా వాణిజ్యం సాగిస్తున్నదని; తూర్పుదీవులకు ఎక్కువగా కలంకారీ చీర లెగుమతి చేసి ధనం గణిస్తూన్నదనీ, వస్త్రాలుగాక రాగి, వజ్రవైడూర్యాలు, పాదరసం, వస్తారు. ధాన్యం ఇచట వాణిజ్య వస్తువులనీ బార్బోసా వ్రాసినాడు. విదేశ వాణిజ్యం క్రమంగా అరబ్బులనుండి పోర్చుగీసుల వశమవుతోంది. విజయనగరాధీశులు పోర్చుగీసులతో స్నేహసంబంధా లేర్పరచుకొన్నారు. తూర్పుదేశాల్లో పోర్చుగీసుల ప్రాబల్యం విజయనగరంతో పెరిగి విజయనగరంతోబాటే కూలిందని ఒక చరిత్రకారుడు వ్రాసినదాంట్లో సత్యం లేకపోలేదు.వదిహేడో శతాబ్దారంభానికి డచ్చి, ఆంగ్ల కంపెనీల రాక ప్రారంభమయింది. డచ్చివారు పులికాట్‌లోను, ఆంగ్లేయులు మచిలీపట్టణం, నిజాం పట్టణాలలోను స్థావరా లేర్పరచుకొన్నారు. పాశ్చాత్య జాతుల మధ్య పోటీ ప్రారంభమయింది. దిగుమతులలో ముఖ్యమయినవి గుర్రాలు. బాహ్లిక, పారశీక, శక, ధట్టా, రట్ట, హొట్టాణములనే జాతుల గుర్రాలను సాహిత్యం పేర్కొంటున్నది. ఆ మాటలనుబట్టి అవి ఆయాదేశాలకు చెందిన గుర్రాలని భావించవచ్చు. పచ్చకప్పురం, పట్టుబట్టలు, కస్తూరి, ముత్యాలు

మణులు పారశీక వనితలు కూడ దిగుమతుల్లో ముఖ్యమయినవి. ఎగుమతుల్లో కలంకారీ వస్త్రాలు రత్నకంబళ్లు,సుగంధద్రవ్యాలు, వజ్రాలు ప్రధానమయినవి.

వర్తకులు, పంచాణం, సాలె, మేదర మొదలైన చేతిపనులవారు, ఉప్ప కొట్టార్లవారు సంఘాలుగా నేర్పడి తమ వృత్తులు సాగించినారు. వర్తక, హస్త కళా సంఘాలమధ్య పరస్పర సహకారం వుండేది. శాసనాల్లో 'అయ్యావళిచాలు మూల' వర్తకసంఘం ప్రసక్తి కన్పిస్తుంది. ప్రతి ముఖ్య వాణిజ్యకేంద్రంలోనూ ఈ సంఘ శాఖ ఉండేది. "శెట్టిపట్టణ శ్రేష్ఠి" ఈ సంఘానికి అధ్యక్షుడు. సంఘ సమావేశాలు సాధారణంగా ఆలయమండపంలో జరిగేవి. ప్రతి సంఘానికి ఒక లాంఛనం ఉండేది. వర్తకసంఘాలు స్థానికపాలనలో కొన్ని విధులు నిర్వర్తించేవి. సభ్యులు ప్రభుత్వానికి చెల్లించవలసిన సుంకాలు కావలిగాని రుసుము ఆలయాలకు, నగరాలకు చెల్లించవలసిన మినహాయింపులు, మామూళ్లు వసూలుచేసి చెల్లించేవి. స్థానిక పాలకులతో కలిసి ధర్మాసనా లేర్పడి న్యాయ నిర్వహణలో తోడ్పడుతుండేవి

ఆర్థిక కృషి ఇంతగా జరిగినా ప్రజానీకం జీవితం సుఖంగా, ప్రశాంతంగా జరిగిందని చెప్పలేము. అందుకు ప్రధాన కారణం విపరీతమైన వస్తుభారం. రాజుకు, అమరనాయకునకు, అయగార్లకు, ఆలయాలకు చెల్లించవలసిన రక రకాల పన్నులతో మామూళ్ళతో రైతు పంట హరించిపోయేది. తరచుగా జరిగిన బహమనీ దండయాత్రల్లో యుద్ధాల్లో పొలాల్లోని పంటకు నష్టం వాటిల్లేది; గ్రామాలు దోపిడులకు గురిఅయ్యేవి. వీనికితోడు అజ్ఞానంతో మూఢవిశ్వాసాలతో జరిపే కొలుపులు యాత్రలు, సంతర్పణలు, వివాహాది సాంఘిక కార్యక్రమాల్లోని ఆడంబరాలు సామాన్యులను ఆర్థికంగా కుంగదీస్తుండేవి. అందుచే రైతులకు అంబలే గతి అయ్యేది. "గురుగుంజెంచలి తుమ్మి లేదగిరిసాకుం బిందిజివల్ల వోత్కరముం గూడి పొరంటినూనియలతో కట్టారికుట్టారికోగిరముల్ మెక్కే" వారని పరిహాసంతో కృష్ణరాయలు రెడ్డను గురించి వ్రాసిన ఆ మాటలు నాటి సామాన్య ప్రజానీకం జీవితప్రమాణానికి దర్పణం అని చెప్పవచ్చును. ఇదే యుగంలో బహమనీ రాజ్యంలో వర్యటించిన రష్యా యాత్రికుడు నికిటిన్ "పట్టణాల్లో ప్రభువులు ఐశ్వర్యంతో, విలాసాలతో తులతూగుతుండగా సామాన్య ప్రజలు దుర్భర దారిద్ర్యంలో మునిగితేలుతున్నారు" అని వ్రాసినాడు. విజయ నగర పరిస్థితులు అందుకు ఏమంత భిన్నములు కావ.

మతసాంఘిక పరిస్థితులు :

తురుష్క సామ్రాజ్య విస్తరణ నరికట్టి వీర్పడిన విజయ నగర రాజ్యానికి హిందూమత సంస్కృతుల రక్షణ, పోషణ ఆశయాలు కావడం సహజం. విజయ నగరాధీశులు "వేదమార్గ ప్రతిష్ఠాపనాచార్య" బిరుదం ధరించినారు. అయితే విజయనగర రాజ్యంలో హిందువుల్లోని భిన్నశాఖలేగాక జైనులు, తగినంత

సంఖ్యలో ముస్లిములు, క్రైస్తవులుకూడ నున్నారు. తమ అభిమాన మతం ఏదయినప్పటికీ విజయనగరాధీశులు మతాలన్నింటినీ సహనంతో చూచినారు. శ్రీరంగంలోని వైష్ణవులు జైనులను హింసిస్తుంటే బుక్కరాయలు కల్పించుకొని వారి మధ్య సమాధానం కుదిర్చినాడు. రాజధానిలో విరూపాక్షాలయం పక్కనే జైనుల ఆలయాలున్నాయి. దేవరాయలు జైనులకు ముస్లిములకు కూడ ప్రార్థనా సౌకర్యాలు కల్పించినాడు. ఆముక్తమాల్యదలో కృష్ణరాయలు వైష్ణవాధిక్యాన్ని స్థాపించడానికి ప్రయత్నించడమేకాక "వెర్రిశైవంబుముదిరి మద్వినుతి వినడు" అంటూ అన్యమతనిరసనం ప్రదర్శించినాడు కాని విరూపాక్షునకు స్వర్ణకిరీటాది కానుక లర్పించినాడు. శైవ వైష్ణవ క్షేత్రాలు రెండూ దర్శించి, అచట గోపుర మండపాలు నిర్మించినాడు. వీరశైవుడైన శాంతలింగప్ప శ్రీశైల ప్రాంతంలోని జైనులను హింసించడం విని కృష్ణరాయలు పంపగా వెలుగోటి గని తిమ్మానాయ డాతణ్ణి దండించినాడట. ఆశీయ రామరాయలు రాజధానిలోని తురకవాడలో గోవధను కూడ సమ్మతించే దూరదృష్టిని ప్రదర్శించినాడు. భారతీయ ప్రభువులకు మత సహనం సాంప్రదాయకమే అయినా ముస్లిములతో నిరంతరం పోరాడుతున్న విజయనగరాధీశులు తమ రాజ్యంలో మతపరమైన కలతలు లేకుండ జూచి సర్వ ప్రజల సమాదరాన్ని చూరగొనడం రాజనీతి అని కూడ భావించి వుంటారు.

కాకతీయయుగంలో వేళ్ళూనడానికి ప్రారంభించిన స్మార్తమతానికి విజయనగ రారంభంలో రాజాస్థానంలో పోషణ లభించింది. సంగమ వంశీయులు కాలాముఖ శైవులని చెప్పవచ్చు. వారి కులదైవం విరూపాక్షుడు; కులగురువు క్రియాశక్తి ఆచార్యులు. గంగాదేవి "అసాధారణ సార్వజ్ఞ్యం విలసత్సర్వ మంగళమ్ క్రియాశక్తి గురుంవన్దే త్రిలోచనవివావరమ్" అంటూ కీర్తించింది. కానీ నాటికి అతివాద శైవం వెనుకాడి స్మార్త గురుపీఠమైన శృంగేరి ప్రాబల్యం వహించసాగింది. అందుచేతనే హరిహరుడు సోదరులతో సహా శృంగేరి దర్శించి మఠాధిపతియైన విద్యాతీర్థులకు దానధర్మాలు చేసి ఆశీస్సులు పొందినాడు. రాజధానిలో విరూపాక్షాలయం కేంద్రంగా స్మార్తమఠశాఖ ఏర్పడింది. వైదికవిద్యలో కూలంకష పాండిత్యం ఉన్న మాధవాచార్యుడు బుక్కరాయల మంత్రి. మాధవాచార్యులు, అతని తమ్ముడు సాయణాచార్యులు వేదాలకు, స్మృతులకు భాష్యాలు వ్రాసినారు. బుక్కరాయలి చివరి రోజుల్లో స్మార్త పీఠాధిపతి అయిన విద్యారణ్యులు ప్రాబల్యం వహించినాడు. మాధవాచార్యులూ, విద్యారణ్యులూ ఒక్కరే ననే బలమైన వాదం ఉంది. కాని, ఆ వాదానికి బలవత్తరమైన అభ్యంతరాలు సయితం ఉన్నాయి. కేవలం శంకరాచార్యుల అద్వైత వేదాంత విధానమేగాక మాధవాచార్యులు కర్మమీమాంసా పద్ధతిని పునరుద్ధరించడానికి ప్రయత్నించినాడు.

అతడు "మహాక్రతూనాం ఆహర్త", 'ప్రతి వసంత సోమయాజి.' ఈ విధానాన్ని వివరిస్తూ "జైమినీయ న్యాయమాలావిస్తర", "యజ్ఞతంత్ర సుధానిధి" అనే గ్రంథాలు రచించినాడు. ఈ యుగ ప్రముఖ అద్వైత ప్రవర్తకులలో అప్పయ్య దీక్షితులు చివరివాడు (క్రీ శ. 1520-93; బహు గ్రంథకర్త. రెండో వెంకటపతి రాయల ఆస్థానంలోనివాడు. అయితే, నాటి ప్రధాన సమస్య రాజకీయం గానేగాక మత సాంస్కృతికపరంగా కూడ ఇస్లాం వ్యాప్తి నరికట్టడం. అదే ఆశయంతో ఉత్తర భారతంలో సంస్కరణాత్మకమైన భక్తి ఉద్యమం సాగింది. ఆ ఉద్యమానికి; మాధవాచార్య, విద్యారణ్యుల ద్వారా విజయనగరం ప్రోత్సహించిన వైదిక ధర్మ పునరుద్ధరణోద్యమానికి పొంతన లేదు. సంస్కృతంలో సంతరించిన వేదభాష్యాల ద్వారా ప్రజానీకంలో హిందూమత సందేశంలో విశ్వాసం బలపరిచి ఇస్లాం సవాలు నెదుర్కొనగల శక్తిస్థైర్యాలను వారికేమాత్రం ఈ ఉద్యమం ఇవ్వగలిగిందో అనుమానం అందుచేత విజయనగ రాస్థానంలో సాగిన మతోద్యమ సామాజిక ప్రయోజనం అత్యల్పమేనని చెప్పవచ్చు.

స్మార్తమతం రాజాస్థానానికి బ్రాహ్మణుల్లో ఒక చిన్న వర్గానికి మాత్రమే పరిమితం. ప్రజానీకంలో భక్తిప్రధానమైన శైవవైష్ణవాలకే ఆదరం ఉంది. శైవ మతశాఖల్లో కాలాముఖ వీరశైవాలకు పరిమితంగా ఆదరణ వుంది. సంగమ వంశస్థుల్లో దేవరాయలవరకు కాలాముఖాచార్యుడైన క్రియాశక్తి కులగురువు. వారి శాసనాలు "శ్రీవిరూపాక్ష" పదంతో సమాప్తమయ్యేవి. హరిహరుని సోదరుడు మారప్పకు మంత్రిగా బానవాసి రాజ్యం పాలించిన మాధవమంత్రి గురువు కూడ క్రియాశక్తి పండితుడే. మాధవమంత్రి ఉపనిషన్మార్గ ప్రవర్తకుడు. స్థూలంగా ఆలోచిస్తే వైదిక మార్గం కర్మమార్గం; ఉపనిషన్మార్గం జ్ఞానమార్గం. రెండో దేవరాయలు "వీరశైవాగమ సంపన్నుడు." క్రమంగా తీవ్రవాద శైవశాఖలు శ్రీశైలం, త్రిపురాంతకంవంటి ప్రదేశాల్లో ఆలయాలకు, మఠాలకు మాత్రమే పరిమితమైనట్లు కన్పిస్తుంది. నాటి సారస్వతంలో సిద్ధ, కాపాలిక శాఖల ప్రసక్తి కూడ ఉందిగాని, వారి ప్రభావం సమాజం మీద చాల స్వల్పం.

విజయనగర యుగంలో వైష్ణవం రాజాదరణతో ఎక్కువగా ప్రచారమయింది. ద్వైత, విశిష్టాద్వైతపరంగా వైష్ణవంలో రెండు ప్రధాన శాఖలున్నాయి. ద్వైతమత స్థాపకుడు మధ్వాచార్యులు (క్రీ.శ. 1193-1275). ఆంధ్రదేశ పర్యటనలో మధ్వాచార్యులు గోదావరి తీరంలో శ్యామశాస్త్రి, శోభనభట్టులను శిష్యులుగా స్వీకరించినాడని వారే నరహరితీర్థ, పద్మనాభతీర్థులని ఒక గాథ వుంది. మధ్వాచార్యుల అనంతరం పద్మనాభతీర్థులు ద్వైతగురుపీఠం అలంకరించినాడు. నరహరితీర్థులు శ్రీకూర్మం కేంద్రంగా ఆంధ్ర కళింగ ప్రాంతాల్లో మాధ్వమతం ప్రచారం చేసినాడు. వైష్ణవ సంప్రదాయ గ్రంథాల నుండి అక్షోభ్యతీర్థులకు

విద్యారణ్యులకు వాగ్వాదంజరిగినట్లు తెలుస్తుంది.ఏమైనా విజయనగరంలో ప్రసిద్ధ ద్వైతాచార్యులు వ్యాసతీర్థులు. సాళువ నరసింహుని కాతడు గురువు. ఆతని కోరికపై వ్యాసతీర్థులు తిరుపతిలో ఆర్చకత్వం నిర్వహించి, ఆతడు విజయనగర సింహాసనం ఆక్రమించిన తరువాత చంద్రగిరి నుండి విజయనగరం చేరినాడు. వ్యాసతీర్థులు గొప్ప విద్వాంసుడు. కృష్ణరాయల కాతనిపట్ల అపారమైన అభిమానం; రాయలపట్ల తీర్థులకెనలేని వాత్సల్యం. ఇంతటి రాజాదరణ లభించినప్పటికీ సనాతన సంప్రదాయ ప్రియత్వం వల్ల మాధ్వమతం కూడ జనాదరణ పొందక బ్రాహ్మణుల్లో అత్యల్ప వర్గానికి మాత్రమే పరిమితమయింది.

విశిష్టాద్వైతపరమైన శ్రీ వైష్ణవంలో వడగలశాఖ ఆంధ్రదేశంలో ప్రచారమైనట్లు పైన చదివినారు, సాళువ నరసింహుని కాలం నుండి వైష్ణవానికి రాజాస్థానంలో బలం చేకూరింది. నాటి వైష్ణవ కుటుంబాలలో తాళ్ళపాక, తాతాచార్య కుటుంబాలు ప్రసిద్ధములు. తాళ్ళపాకవారు తిరుపతిలో ఉండేవారు; కవులు, వాగ్గేయకారులు. తాతాచార్యకుటుంబంవారు తుళువ, ఆరవీటి వంశాల కులగురువులయినారు. కృష్ణరాయలు గోవిందదేశికుని తొలగించి తాతాచార్యులను రాజగురుపీఠంలో నిలిపినాడు. వైష్ణవంలో పుష్టిపద్ధతికి ప్రవర్తకుడైన వల్లభాచార్యులు కృష్ణరాయలి ఆస్థానం దర్శించినాడనీ, అతనికీ వ్యాసతీర్థులకు వాగ్వాదం జరిగిందని ఒక సంప్రదాయం. కృష్ణరాయల ఆస్థానకవి పెద్దన గురువు శతగోపయతి. అళియ రామరాయలకి గూడ తాతాచార్యులే గురువు. వీరిద్దరి సహాయంతో దొడ్డయాచార్య అనే వైష్ణవ గురువు అప్పయ్యదీక్షితుల నోడించి శైవక్షేత్రమైన చిదంబరంలో గోవింద రాజస్వామి పూజోత్సవాలను ప్రతిష్ఠించినాడట. ఆరవీటి వంశంలో ఇంచుమించు అందరూ వైష్ణవులే. శ్రీరంగరాయల గురువు తిరుమల తాతాచార్యులు. రెండో వెంకటపతి కాలం నుండి శాసనాల్లో శ్రీ విరూపాక్షునికి బదులు శ్రీ వెంకటేశ్వరుడు ప్రత్యక్షమయినాడు. అతని నాణెములమీద కూడ శ్రీ వెంకటేశ్వరాయ నమః అనే లేఖనం కన్పిస్తుంది. వెంకటపతి ఆస్థానంలో తాతాచార్యులకు తోడు తిరుమల శ్రీనివాసాచార్య, కందాళ అప్పలాచార్య, తాళ్ళపాక తిరుమలాచార్య అనే వైష్ణవ విద్వాంసులుండేవారు.

ఆలయము, మఠము మత విద్యలకు సంప్రదాయాలకు పట్టుగొమ్మలుగా నిలిచినాయి. ఆలయనిర్మాణం విరివిగా సాగింది. పాత ఆలయాలకు కొత్తగా గోపుర మండపాదులను కల్పించినారు. తిరువతి, శ్రీశైలం, అహోబలం, కాళహస్తి ఆలయాలు ప్రసిద్ధములు. ముఖ్యంగా వైష్ణవ క్షేత్రాలైన తిరువతి, అహోబలాలను తుళువ, ఆరవీటిరాజు లెక్కువ ఆదరించి పోషించినారు. అనేక ఉత్సవాలు, తిరునాళ్లు జరిపి ఆలయాలు ప్రజలను ఆకర్షించేవి. ప్రజల ఆర్థిక

సాంస్కృతిక జీవితంలో ఆలయం నిర్వహించిన పాత్రను వైఆధ్యాయాల్లో చదివినారు. సాధారణంగా మఠాలు ఆలయాలకు అనుబంధంగా వుండేవి. పుష్ప గిరి (కడప జిల్లా)లో శృంగేరి స్మార్తమఠశాఖ వెలసింది. శ్రీశైలంలో, భిక్షా వృత్తి మొదలైన వీరశైవ మఠాలుండేవి. తిరుపతి, అహోబిలాలలో వైష్ణవ మఠాలు ప్రసిద్ధములు. ముఖ్యంగా వైష్ణవ గురువులు దేశసంచారం చేస్తూ మత ప్రచారం జరిపేవారు.

ప్రజలలో మతసంబంధమైన మూఢ విశ్వాసాలు ఆచారాలు ఎక్కువగా ఉండేవి. ఒకే దేవుడు తమ కోర్కెలన్నింటినీ తీర్చలేడేమో అనే భయమో లేక ఒక దేవుని ఆరాధిస్తే ఇతరులకు ఆగ్రహం వస్తుందనే భయమోగాని బహు దేవతారాధన ఎక్కువయింది. స్మార్తులు ఐదుగురు దేవతలతోటి "పంచాయతన" ఆరాధన చాలా కాలంగా చేస్తున్నారు. ఆ దేవతలకు కుమారస్వామిని చేర్చి 'షణ్మతాలను' రూపొందించడమే గాక అద్వైత బోధకుడైన శంకరాచార్యుని 'షణ్మత స్థాపకు' డని కీర్తించసాగినారు. మాధ్వమతం వల్ల హనుమంతుని పూజకు ఆదరణ పెచ్చింది. మధ్వాచార్యులు హనుమంతుని అవతారమని మాధ్వుల విశ్వాసం. మహారాష్ట్ర నుండి విఠోబా ఆరాధన ప్రవేశించింది. కృష్ణ రాయలు విఠోబా భక్తుడు. గ్రామదేవతల సంగతి వేరే చెప్పనక్కరలేదు. సాగు మానం (సహగమనం) చేసినవారు దేవతలై పూజ లందుకొనేవారు. శకునాలలో దయ్యాలు భూతాలలో నమ్మకం వివరీతంగా ఉండేది. గ్రామదేవతల కొలువు ల్లోను నవరాత్రులలోను జంతుబలులు జరిగేవి. విజయనగరంలో నవరాత్రులలో ప్రతిరోజూ 24 దున్నలు, 150 మేకలు, చివరిరోజున 250 దున్నలు, 400 మేకలు బలి ఇస్తారని పేస్ వ్రాసినాడు. జనులు రకరకాల మొక్కులు మొక్కి వానిని జాతర్లలో తీర్చేవారు. వానిలో సిడమెక్కి ఆడడం, పీపుకండ లివ్వటం, అరటి ఆకు చిరగకుండ నడవడం, నిప్పులపై నడవడం, నిప్పగుండంలో ప్రవేశించడం, నోటి తాళాలివ్వడంవంటి వికృతములైన క్రూర ఆచారాలుండేవి రాజధానిలో శివరాత్రినాడు సిడమెక్కేవారని రథోత్సవంలో రథానికిఉన్న ఇనుప గాలాలకు పీపుచర్మం గుచ్చి వేలాదతారని నికోలో కాంటి వర్ణించినాడు. అపారమైన కష్ట నష్టాలను, దోపిడి దొంగల ఉపద్రవాలను లక్ష్యంచేయక కాశీ, ప్రయాగ, చిదంబరం, శ్రీరంగ, రామేశ్వరాలు; శ్రీశైలం, తిరుపతి, కాళహస్తి, అహో బిలాల తీర్థయాత్రకు వెళ్ళేవారు. తిరువతి కొండకు వెళ్ళేవారు వింతమొక్కులు మొక్కికొనేవారు. ''అనశనవ్రతముచే నతుల్యకార్య్యంబున గనుపట్టునోరి బీగ ములవారు, దైహికాయాసంబు దలపక దొర్లుచునడతెంచు పొరలు దండముల వారు'' తిరుపతి యాత్రికుల్లో ఉన్నట్లు చంద్రభాను చరిత్రలో తరిగొప్పుల మల్లన్న వర్ణించినాడు.

భిన్న మతశాఖలమధ్య శైవ వైష్ణవాలు, అద్వైత విశిష్టాద్వైతాలు - తీవ్ర చర్చలు వాగ్వాదాలు జరుగుతుండేవి. పరస్పరం దూషించుకొనేవారు. అవకాశం లభించినపుడెల్ల నిందారోపణ చేసుకొనేవారు. కృష్ణరాయలంతటివాడు ఆరాధ్య దేవుళ్ళను (శైవగురువులను) పతితులని శ్రీరంగనాథునిచే అనిపించాడు. ఆముక్త మాల్యదలో విష్ణుమూర్తి పాండ్యరాజును గురించి లక్ష్మీదేవికి ఫిర్యాదు చేస్తాడు, "వైరి శైవంబు ముదిరి మద్వినుతి వినడు." "మాయావాదు లాత్మీయ దుర్వ్యభిచారం బదిమేరువంతయిన మాయన్ మిథ్యలేదండ్రు పెల్లబియోగంపుదు రన్యదుష్కృతము గోరంతైన కొండంతగా" అని విప్రనారాయణ చరిత్ర చెబుతున్నది.

సనాతనధర్మ పునరుద్ధరణ ఆశయమైన విజయనగరంలో వర్ణవ్యవస్థ బలపడే అవకాశం ఎక్కువ. ఆదిను వర్ణ ధర్మాలు చాలవరకు నశించినప్పటికి వర్ణవ్యత్యాసాలు తత్ఫలితంగా వైషమ్యాలు పెరిగినాయి. బ్రాహ్మణుల్లో పూజారులు, మఠాధిపతులు, భూస్వాములు, ఉద్యోగులు, వర్తకులు, భోక్తలు అనే వర్ణాలున్నట్లు బార్బోసా, పేస్ వంటి పాశ్చాత్య యాత్రికులు గమనించారు. కృష్ణరాయల కాలం వరకూ బ్రాహ్మణు లెక్కువ సంఖ్యలో మంత్రులుగా, దండనాయకులుగా విజయనగరానికి సేవ చేసినారు. కాని క్రమంగా బ్రాహ్మణులు వ్యవసాయవృత్తి నవలంబించసాగినారు. కొందరు నీచ వృత్తులకుదిగి అపహాస్యానికి పాలైనారు. చివరి వర్ణాన్ని గురించి "పీరు భోజనం మినహా ఏ ఇతరపని చేయ" రని బార్బోసా వ్రాసినాడు. బహుళా వీరిని గురించే 'గుత్తిన్ పుల్లెలు గుట్టి, చంద్రగిరిలో గూడెత్తి, పెనుగొండలో వత్తిన్ సత్రమునందు వేడి, బలు దుర్గాధీశ తాంబూలపున్‌దిత్తుల్ మోసి, పదస్థులై" నారని భట్టుమూర్తి నిరసించినాడు. శివాలయాల్లోని అర్చకులు తంజవారు, నంబివారు విష్ణ్వాలయంలోని పూజారులు. ఉభయులూ అనేకవిధాల దేవద్రవ్యం హరిస్తారని వారిపట్ల ప్రజలకు సదభిప్రాయం వుండేదికాదు. క్షత్రియులు నామమాత్రులు. దేశీయ వాణిజ్యం చాలావరకు వైశ్యులు నిర్వహించినారు. వీరిలో నీతినియమాలు మృగ్యమైనాయి. వీరి రిత్తభక్తిని గురించి వీరు చేసే మోసాలను గురించి నాటి కావ్యాల్లోను, చాటువుల్లోను చాల సమాచారం లభిస్తుంది. వంచారణంవారు దొంగసొమ్ము కొనేవారని రక్షకభటులు వారి ఇండ్లపై నిమా వేసి వుంచేవారని తెలుస్తుంది. "కంచును వెండియు, రాగియు, కాంచనమును మౌక్తికాదికములగు మణులన్ పంచాణము వారింటికి, కొంచక కొనివత్తు రమ్ముకొనుటకు చోరుల్" అని వైజయంతీ విలాసము. రెడ్లు, వెలమలు తమ రాజకీయ ప్రాముఖ్యం కోల్పోయినారు. కృష్ణరాయల అనంతరం కమ్మవారు-రావెళ్ళ, పెమ్మసాని మొదలైన కుటుంబాలవారు సేనానులుగా, సామంతులుగా ప్రాబల్యం వహించసాగినారు.

సమాజవ్యాప్తంగా అనేక దురాచారాలు ప్రబలినాయి. ప్రభు, ధనిక వర్గాలలో శృంగార ప్రియత్వం భోగలాలసత్వం ఎక్కువయింది. బహు భార్యాత్వం సర్వసాధారణమయింది. వివాహాలు ఆడంబరంగానే జరిగేవి. కన్యాశుల్కం, వరశుల్కం విపరీతంగా వుండేవి. రెండో దేవరాయలు బ్రాహ్మణులను సమావేశపరిచి కన్యాదాన విధానమే అనుసరిస్తామని వారిచేత ప్రతిజ్ఞ చేయించినాడు. ఆడపిల్ల పెండ్లిని భారంగా తల్లిదండ్రుల పరిగణించేవారు. కొన్ని సందర్భాలలో భూములమ్మి పెండ్లి చేయవలసి వచ్చేది. వేశ్యాలంపటత్వాన్ని గురించి వేరే చెప్పనక్కర్లేదు. ఉంపుడుకత్తె హోదాకు చిహ్నం కాసాగింది. ముఖ్యంగా రాజవేశ్యలకు ప్రత్యేక గౌరవం ఉన్నట్లు పాశ్చాత్య బాటసారులు కూడ గుర్తించినారు. నాటి సారస్వతం నిండా వేశ్యలమోసాలు, ధనార్జనోపాయాలు కన్పిస్తాయి. భూములు, వస్తువులు కుదవబెట్టి డబ్బువడ్డీకి తీసుకునే పద్ధతి ఎక్కువయింది. సాధారణంగా తాకట్టువడ్డీ వ్యాపారం కోమట్లు చేసేవారు. సతీసహగమనం అక్కడక్కడ కనిపిస్తుంది. రాయల అంతఃపురంలోని స్త్రీలలో కొన్ని వందలమంది అతనితో సహగమనం చేయడానికి సిద్ధం అని కాంబ్రే బ్రాసినాడు. భర్తశవంతోపాటు భార్యను వూడ్చిపెట్టే ఆచారం తెనుగువారిలోనున్నట్లు న్యూనిజ్ కథనం. వీరశైవుల్లో బహుళా ఇటువంటి సంప్రదాయం వుండివుంటుంది. మద్యపానం ఎక్కువయింది. దానికి ధూమపానం తోడయింది. అన్ని తరగతులలోను రక రకాల జూదం సర్వసామాన్యమై అనేక బాధలకు కారణమయింది. వేషధారణలో తురుష్క పాశ్చాత్య సంప్రదాయాలు ప్రవేశించినాయి.

సమాజంలో వర్ణవైషమ్యాలు కూడ బలపడసాగినాయి. కృష్ణరాయల వంటి ప్రభువే రెడ్లను పరిహసించినాడుగదా! తమ నీచవృత్తులచే విద్యాహీనతచే బ్రాహ్మణులు గౌరవం కోల్పోయినారు. ఇతర వర్ణాలవారు విద్యావంతులై బ్రాహ్మణాధిక్యతను ధిక్కరించసాగినారు. ఈ యుగానికి చెందినదని విమర్శకులు భావిస్తున్న చంద్రశేఖర శతకంనిండా ఈ నిరసన కన్పిస్తుంది. అందొక పద్యంలో శూద్రవర్ణజుడు -

> నన్నుసదించె బాబు నినునాడుతమాసగ భాగతంబు రా
> మాన్నము భారతంబునుతమాముగ, కిందివి ముందెవచ్చె నే
> నిన్ని సదుందగానె బవుయెత్తుమునోరిక, బావనోండ్లు నా
> కన్నను లొజ్జటంద్రు"

అని ఫిర్యాదు చేస్తాడు. మత సాంఘిక కార్యకలాపాలలో శూద్రులు బ్రాహ్మణులతో సమాన హక్కులు కోరసాగినారు. రెండో వెంకటపతి కాలంలో (క్రీ. శ. 1596) ముద్దుకృష్ణప్ప నాయకుని సమక్షాన కండెయ దేవరను వృద్ధాచలానికి

ప్రభువుగానొక శూద్ర పురోహితుడు అభిషేకించినట్లు శాసన సాక్ష్యం వుంది. పదిహేడో శతాబ్ది ఆరంభంలో జీవించిన వేమన రచించిన-

శూద్రతనముపోయె శూద్రుడగానని ద్విజుడనుకొనుచెల్ల తెలివిలేమి
ఇత్తడెసగు పసిడిఈడనవచ్చునా? బ్రాడు మెడనువేసి తనదుశూద్రత్వంబు
పోయెననెడిచెల్ల బుద్ధిలేమి మనసునిలక బ్రాడు మరివన్నె తెచ్చునా?

అనే పద్యాలనుబట్టి వేమనకాలానికే శూద్రులు యజ్ఞోపవీతం ధరించడం మొదలు పెట్టినారని 'పౌరోహిత్యం' ప్రారంభించినారని భావించడానికి అవకాశం వుంది ఈ చైతన్యంవల్ల వర్ణవైషమ్యాలు పెచ్చు పెరిగినవేగాని సమసిపోయి, జాతి సమైక్యం కాలేకపోయింది.

విద్యలు-భాషలు-కళలు

ప్రజల్లో విద్యాభివృద్ధికి ప్రభుత్వం ప్రత్యక్షంగా శ్రద్ధ వహించేది కాదు. అధిక సంఖ్యాకజనులు నిరక్షరాస్యులే. విద్యలో ఆసక్తి ఉన్నప్పటికీ సక్రమమైన పాఠశాలలు లేవు. గ్రంథాలుకూడ సులభంగా లభ్యమయ్యేవికావు. అనాదిగా పేరొందిన బ్రాహ్మణుల్లో సంయుతం విద్యపట్ల నిర్లక్ష్యం ఏర్పడింది. ఒక విప్ర యువకునిపట్ల "నిగమశర్మాభిధానంబు నేతిబీరకాయ"వలె అయుధార్థమయిందని పాండురంగ మాహాత్మ్య వృత్తాంతం. అగ్రహారాల్లో, మఠాల్లో, ఆలయాల్లో విద్యాబోధన జరుగుతూనే వుండేది. ఈ సంస్థలకూ జ్యోతిష ఆయుర్వేదాది శాస్త్రపండితులకూ అగ్రహారాలు, మాన్యాలు ఇచ్చి ప్రభువులు పరోక్షంగా విద్యలను ప్రోత్సహించినారు. ఇతర గ్రామాల్లో మాధుకరవృత్తితో జీవిస్తూ విద్యార్థులు విద్యనభ్యసించేవారు. తమ ఇండ్లలోనే ఉచితంగా భోజనంపెట్టి విద్యను బోధించే ఉదారులైన ఉపాధ్యాయులు లేకపోలేదు. వేదవేదాంగాలు, పురాణేతిహాసాలు, తర్క-వ్యాకరణ జ్యోతిష ఆయుర్వేదాలు, న్యాయమీమాంసా దర్శనాలు మొదలైన సాంప్రదాయక విద్యలను బ్రాహ్మణులు అభ్యసించేవారు. రాజోద్యోగాలు ఆశించినవారు గణిత, జ్యోతిష శాస్త్రాలు, రాజనీతి, భిన్నలిపులు మొదలైనవి అభ్యసించేవారు. "కరణంబుకొడుకు ముందర కరణిక ధర్మంబు నందు కడుకుశలుండై ధరణిగల విద్యలన్నియు బరువడి నెరుగంగ వలయు బనిలేకున్నన్" అని సకల నీతిసమ్మతం. "సరులు గ్రుచ్చినయట్లు వెరసులు చక్కగా విశదముగ" వ్రాయడంపట్ల అభిమానం ఉండేది.

రాజసభల్లో వాగ్వాదాలు, విద్యాపరీక్షలు జరిగేవి. రాజులు యోగ్యతాపత్రాలు బహూకరించి, తామ్రపత్రాలమీద వ్రాయించి ఇచ్చేవారు. మఠాల్లోను, పండితుల ఇండ్లలోను పుస్తక భాండాగారాలుండేవి. శృంగేరీపీఠ పుస్తక భాండాగార ఉద్యోగి, పౌరాణిక కవి కృష్ణభట్టును రెండో బుక్కరాయలు ఈనాములిచ్చి గౌరవించినాడు. నాటివి చాలవరకు తాళపత్ర గ్రంథాలే. రాగిరేకులపై కూడ

వ్రాయడం వుంది. తాళ్ళపాక అన్నమాచార్యులు తన కీర్తనలు రాగిలేకులపై వ్రాయించి 'సరస్వతీభాండారం'లో భద్రం చేసినాడు.

భాషలు : దక్షిణదేశ చరిత్రలో మరి ఏ యుగంలోకూడ విజయనగరాధీశుల పోషణలో జరిగినంతటి సాహిత్య పరిశ్రమ జరగలేదనడం అతిశయోక్తి కాదు. ప్రభువుల్లోను వారి సామంతుల్లోను పలువురు సంస్కృతాంధ్రాదిభాషల్లో పండితులు, కవులు, పండితగోష్ఠి వారి ప్రధాన కాలక్షేపం. దాక్షిణాత్యభాషల్లోను సంస్కృతంలోను వివిధ సారస్వతశాఖల్లో పెక్కు గ్రంథాలు వెలసినాయి. నూతన కవితారీతుల సృష్టి జరిగింది.

సంస్కృతం : విజయనగర చరిత్ర పూర్వార్ధంలో సంస్కృతభాషా ప్రాబల్యం ఎక్కువగా కన్పిస్తుంది. సంస్కృతం వైదిక - దేవభాష గదా! వేద భాష్యాలు, అలంకారశాస్త్రాలు, కావ్యనాటకాలు అనేకం సంస్కృతంలో వెలువడినాయి. అద్వైత, ద్వైత, విశిష్టాద్వైతపరమైన గ్రంథాలనేకం రచించినారు. విద్యారణ్యులు ఐతరేయదీపిక, తైత్తిరీయదీపిక, పంచదశి, జీవన్ముక్తివివేకాది గ్రంథాలకు కర్త; మాధవాచార్యులు పరాశరస్మృతి వ్యాఖ్య (పరాశరమాధవీయం)తోబాటు జైమినీయ న్యాయమాలావిస్తర, సర్వదర్శన సంగ్రహాది గ్రంథాలు రచింపగా ఆతని సోదరుడు శాయణాచార్యులు 'వేదార్థప్రకాశిక' అనే పేర చతుర్వేదాలకు కూలంకషమైన భాష్యం రచించినాడట. తంజావూరు రఘునాథరాయల, మంత్రి అద్వైత విద్యావిచార బిరుదాంచితుడునైన గోవిందదీక్షితుల కొడుకు వెంకటమఖి బోధాయనశ్రౌతసూత్రాలకు భాష్యమూ శుల్బమీమాంస అనే గ్రంథమూ రచింపగా, ఆతని తమ్ముడు లింగాధ్వరి 'వేదార్థతత్వ నిర్ణయం' రచించినాడు. శాయణమాధవాచార్యుల సమకాలికుడైన వేదాంతదేశికుడు తత్వటీక, తాత్పర్యచంద్రిక, న్యాయసిద్ధాంజనములద్వారా విశిష్టాద్వైత సిద్ధాంతానికి బలం చేకూర్చినాడు. ఇక ద్వైతపరంగా వ్యాసతీర్థులు తాత్పర్యచంద్రిక, తర్కతాండవ, న్యాయామృతములను; వాదిరాజతీర్థులు మధ్వతంత్రముఖభూషణమును రచించినారు. శ్రీకంఠ పండితుడు పేరశైవవరంగా బ్రహ్మసూత్రభాష్యం వ్రాయగా, దానిపై అప్పయ్యదీక్షితులు శైవార్కమణిదీపికపేర వ్యాఖ్యానం రచించినాడు. మొదటి బుక్కరాయలకాలంవాడైన మాధవమంత్రి సూతసంహితపై తాత్పర్యదీపికను, శైవామ్నాయసారమును రచించినాడు. ఈ విధంగా భిన్నమతశాఖల్లో వెలువడిన సారస్వతం లక్ష్యం అన్యసిద్ధాంత ఖండనము, స్వీయసిద్ధాంత ప్రతిష్ఠాపన!

ఈ యుగం కావ్యాలలో వేదాంతదేశికుడు రచించిన యాదవాభ్యుదయ, రామాభ్యుదయాలు మొట్టమొదటివి. వేదాంతదేశికుని 'కవితార్కికసింహ' అని సమకాలికులు పిలిచినారు. భోగనాథుడు త్రిపుర విజయ, రామోల్లాస కావ్యాలు

రచించినాడట! రెండో దేవరాయలు 'మహానాటకసుధానిధి'ని, ఆతనికాలంవాడే అయిన ఉద్దండకవి 'మల్లికామారుత' నాటకాన్ని రచించినట్లు తెలుస్తుంది. నాటి సారస్వత చరిత్రలో కవయిత్రుల రచనలు, చారిత్రక రచనలు విశిష్ట లక్షణాలు. వీనిలో గంగాంబ 'మధురావిజయ' కావ్యం సుప్రసిద్ధం. ప్రౌఢదేవరాయల కాలంలోనే డిండిమకవి కుటుంబం విజయనగరాస్థానంలో ప్రవేశించింది. వారిలో అరుణగిరినాథడిండిముడు 'సోమవల్లీయోగానంద ప్రహసన' కర్త. శ్రీనాథుడు ఓడించిందీతణ్ణే. ఇతని సంతతివారిలో రెండో రాజనాథుడు సాళువాభ్యుదయాన్ని, మూడో రాజనాథుడు అచ్యుతరాయాభ్యుదయాన్ని రచించినారు కృష్ణరాయలు జాంబవతీ కల్యాణం మొదలైనవి రచించినాడు. విరూపాక్షస్వామి చైత్రోత్సవ సందర్భంలో జాంబవతీ కల్యాణం ప్రదర్శించేవారని తెలుస్తుంది. అచ్యుతరాయలకాలంలో తిరుమలాంబ 'వరదాంబికాపరిణయం' (అచ్యుతరాయల వివాహ గాథ) రచించింది; మహామంత్రి సాళువ తిమ్మరుసు ఆగస్త్యుని బాల భారతంపై మనోరమా వ్యాఖ్యను, ఆతని మేనల్లుళ్ళు గోపరసులు, అప్పరసులు కృష్ణమిశ్రుని ప్రబోధ చంద్రోదయనాటకంపై వ్యాఖ్యానాలు రచించినారు. తంజావూరు రఘునాథ రాయలు సంస్కృతంలో మహాకవి. అతనిమంత్రి గోవిందదీక్షితులు వేదాంత గ్రంథాలతోబాటు సాహిత్యసుధను రచించినాడు.

అలంకార, నాట్య, సంగీతశాస్త్రాలపై గూడ పెక్కుగ్రంథాలు వెలువడినాయి. అలంకారశాస్త్ర గ్రంథాలలో సాయణుని ధాతువృత్తి, భోగనాథుని ఉదాహరణమాల, గోపతిప్పని కావ్యాలంకారసూత్రాలపై వ్యాఖ్య ముఖ్యమైనవి. నాట్య, సంగీతశాస్త్రాలపై గ్రంథాలలో మహానాటకసుధానిధి, దేవనభట్టు 'సంగీత ముక్తావళి,' గోపతిప్పని తాలదీపిక, లక్ష్మీధరుని సంగీతసూర్యోదయము, రఘునాథరాయలు సంగీతసుధ ఎన్నదగినవి. రఘునాథరాయలు జయంతసేన, రామానందములనే కొత్త రాగములను సృష్టించడమే గాక, రఘునాథవిలాస'మనే కొత్త నాట్యపద్ధతిని రూపొందించినాడు.

తెలుగు : విజయనగర యుగం ఆంధ్రభాషాచరిత్రలో స్వర్ణయుగమని సర్వసాధారణ అభిప్రాయము. ద్రావిడ, కర్ణాటాంధ్రదేశాలను కలిపి పాలిస్తున్న విజయనగరాధీశులు "దేశభాషలందు తెలుగులెస్స" అని గుర్తించినట్లు కన్పిస్తుంది. ఆంధ్రభాషాచరిత్రలో విజయనగరాస్థానానికి ప్రత్యేకస్థానం వుంది. అచటనే శ్రీనాథ కవిసార్వభౌముడు ఆంధ్రభాషావిజయధ్వజం ప్రతిష్ఠించి, ఆంధ్రవాణికి కనకాభిషేకం చేయించినాడు. రాయల ఆదరాభిమానాలతో ఆంధ్రం దాక్షిణాత్య భాషలకు మార్గదర్శకమయింది.

ఈ యుగపూర్వార్ధంలో వెలువడిన సారస్వతాన్ని రెడ్డియుగ సారస్వతంతో పోల్చవచ్చు. శైవులు, వైష్ణవులు తమ తమ సిద్ధాంతాలను ద్విపదల్లో

ప్రచారం చేసుకున్నారు. మతేతరములు, నీతిబోధకమునైన పంచతంత్రంవంటి కథానిక కావ్యాలు సయితం వెలువడినాయి. కృష్ణరాయల నుండి మార్పు వచ్చింది. నాటికి ముస్లిం దండయాత్రలు వెనుకాడి, రాజ్యం ప్రశాంతంగా అభివృద్ధి చెందసాగడమే ఈ మార్పుకు కారణమని చెప్పవచ్చు. ప్రబంధ పరమేశ్వరునిలో బీజప్రాయంగా కన్పించి శ్రీనాథ, పినవీరభద్రులు పోషించిన ప్రబంధ ప్రక్రియ కృష్ణరాయల కాలంలో వికసించినది. ఊహాశక్తికి, వర్ణనా సామర్థ్యానికి భాషావైచిత్రి ప్రదర్శనకు ప్రబంధ ప్రక్రియ మంచి అవకాశం కలిగించింది. జైమినీ భారతం, పాండురంగ మాహాత్మ్యం, కాళహస్తి మాహాత్మ్యం వంటి పురాణాలు సయితం ప్రబంధ శైలిలో నడిచినాయి. ఈ పరిణామ ఫలితంగా సారస్వతానికి ప్రజా జీవితానికి సంబంధం లేకుండాపోయింది. వాస్తవానికి ప్రబంధ కవుల్లో నన్నయ్యలోని ఆధ్యాత్మికతగాని, తిక్కనలోని జాతీయస్పృహగాని, శివకవుల్లోని సాంఘిక దృష్టిగాని లేవని చెప్పవచ్చు. శృంగార ప్రియుడనే అపప్రథకు గురియైన శ్రీనాథుని కవిత్వానికి "ఆంధ్రకమామండలా ఖండలుండైన వేమభూపతి కృపావీక్షణంబు (అంటే రాజభక్తి) వేదాద్రినారసింహ విపులవక్షస్థలీ కల్హారమాలికాగంధలహరి (దైవభక్తి)" కారణములు, ఉద్బోధకములుకాగా అల్లసాని పెద్దన్నకు 'రమణీప్రియదూతిక తెచ్చియిచ్చు కప్పురవిడె మాత్మకింపయిన భోజనమూ యెలమంచ" ముంటేగాని కవిత్వం రాదట! కావ్య ప్రయోజనం చాలవరకు ప్రభువుల సంతోషము, కవుల ఉదరపోషణ అయిపోయింది. రాక్షసి తంగడి యుద్ధంతో భాషాచరిత్రలో క్షీణయుగం ప్రారంభమై, సారస్వతగుణం నీరసించింది. విజయనగరం నుండి ఆంధ్ర సరస్వతి దాక్షిణాత్యనాయక రాజ్యాల నాశ్రయించింది. సామ్రాజ్య విచ్ఛిన్నంతో సుల్తానులదాడులతో ప్రజలలో నైతిక దౌర్బల్యం చోటుచేసుకున్నది. భావనాపటిమ సన్నగిల్లింది. ప్రక్రియలో వైవిధ్యం ఉన్నప్పటికీ శబ్దచిత్రణపై దృష్టినిలిచిన గారడీ కవిత్వం ఎక్కువయింది. పచ్చి శృంగారం మితిమీరింది.

నాచన సోమునితో విజయనగర ఆంధ్ర భాషాచరిత్ర ప్రారంభమవుతుంది. ఇతడు ఆష్టభాషామహాకవి; కవిసార్వభౌముడు. రెండో బుక్కరాయలు ఈతనికి పంచాకల దిన్నెను అగ్రహారంగా యిచ్చి (క్రీ.శ. 1344) సత్కరించినాడు. ఈతడు తన ఉత్తరహరి వంశాన్ని హరహరదేవునకు అంకితం చేసినాడు. "పరిహాసాస్పదవాదమోద మదిరా పానంబునన్ మత్తులై హరి మేలంచు హరుండు మేలనుచు" శైవవైష్ణవులు చేసే వాదోపవాదాలను నిరసించినాడు. ఎర్రాప్రగడకు సమకాలికుడై ఆతనితోబాటు పురాణాన్ని అలంకారిక శైలితో నింపినవాడు. కవితాగుణంలో కవిత్రయం తరువాత నెన్నదగినవాడు.

పదిహేనో శతాబ్దంలో విజయనగరంలోకంటె ఉదయగిరిలోని గజపతుల ఉద్యోగులనుండి తెనుగుభాషకు ఎక్కువ ఆదరం లభించింది. క్రీ.శ. 1470 ప్రాంతంలో ఉదగిరినేలే పూసపాటి బసవరాజుకు దూబగుంట నారాయణ కవి 'పంచతంత్రం' అంకితం చేసినాడు. నారాయణకవి గూడ హరిహరదేవుని భక్తుడే. బసవరాజుమంత్రి పెనరువాయ గంగన్నకు దగ్గుపల్లిదుగ్గన నాసికేతోపాఖ్యానాన్ని నంది మల్లయ, ఘంట సింగయలు, ప్రబోధ చంద్రోదయాన్ని అంకితమిచ్చి నారు. సంస్కృత నాటకాన్ని తెలుగుకావ్యంగా మొట్టమొదట రచించింది ఈ జంట కవులే.

సాళువ నరసింహుని కాలంలో విజయనగరాస్థానంలో తెలుగుభాష నిల దొక్కుకున్నది. పిల్లలమర్రి పినవీరభద్రుడు జైమినీ భారతాన్ని తెనిగించి రాయలకు అంకితం చేసినాడు. శాకుంతల నాటకాన్ని శృంగార శాకుంతలమనే పేర కావ్యంగా వ్రాసినాడు. బహుశా మల్లయ సింగయజంటకవులీతనికి ఆదర్శ మయివుంటారు. పినవీరభద్రుడు 'వాణి నారాణి' అని చెప్పుకొన్నాడట! నరసింహ రాయలచే అగ్రహారాదులు పొందిన ప్రోలుగంటి చెన్నమంత్రి అష్టభాషాకవి, నారసింహ పురాణాన్ని ద్విపద కావ్యంగా, బాలభారతాన్ని వచనంగా, విష్ణుపురా ణంలోని సౌభరి చరిత్రను యక్షగానంగా వ్రాసినాడు "తెలుగు భాషలో ఇప్ప టికి పేరు తెలిసిన ప్రప్రథమ యక్షగానంగా సౌభరిచరిత్ర, దాని రచయితగా ప్రోలుగంటి చెన్నయమంత్రి ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్రలో ఒక విశిష్టస్థానాన్ని అలంకరిస్తారు" (ఆరుద్ర) బహుశా ఉదయగిరిని సాళువ నరసింహరాయలు ఆక్ర మించిన తరువాత మల్లయ సింగయ జంటకవులు తుళువ నరసనాయకుని ఆశ్ర యించి ఆతనికి అంకితంగా వరాహపురాణం చెప్పినారు. నరసింహరాయల కాలా నికే తాళ్ళపాక అన్నమాచార్యులు తిరువతి చేరి పద రచన ప్రారంభించినాడు.

ఇదేకాలంలో తెలంగాణా ప్రాంతంలో ఇద్దరు ప్రసిద్ధ కవులు కన్పిస్తారు. నాడు ఓరుగల్లును పాలించే చితాఖాన్ మంత్రియైన ఎల్లపెద్దను ఆశ్రయించి చరిగొండ ధర్మన్న 'చిత్ర భారతం' రచించినాడు. ఇతడు 'శతలేఖని సుర త్రాణ' బిరుదం ధరించినాడు. బహుశా ఇతనికి సమకాలికుడే కొరవి గోపరాజు 'సింహాసనద్వాత్రింశత్సాలభంజిక'ను హరిహరునకు అంకితం చేసినాడు. "వేపోకల బోనియట్టి సిరిపుట్టిన ఇంటికి ఓరుగంటికిన్" అన్న ఈతని వర్ణనమువట్టి క్రీ.శ. 1500 ప్రాంతానికి ఓరుగల్లు పూర్తిగా ధ్వంసం కాలేదని తెలుస్తుంది.

కృష్ణరాయలు సింహాసనం ఎక్కడంతో కొత్త శకం ఆరంభమయింది. అతడు కవితాప్రావీణ్య ఫణీశుడు; సాహితీసమరాంగణ సార్వభౌముడు; ఆంధ్ర భోజుడు, అతని భువన విజయసభను అలంకరిస్తూ అష్టదిగ్గజా లనే కవులున్నట్లు ప్రసిద్ధి. వీరిలో సంస్కృతాంధ్రకర్ణాట భాషాకవులున్నారని భావించడం సమం

జసం. కాని అష్టదిగ్గజాలు ఆంధ్రభాషాకవులేనని సంప్రదాయం. ఆ కవులు: అల్లసాని పెద్దన, నంది తిమ్మన; మాదయగారి మల్లన, ధూర్జటి, అయ్యలరాజు రామభద్రుడు, తెనాలి రామకృష్ణుడు, పింగళి సూరన, భట్టుమూర్తి అని పండితుల అభిప్రాయం. వీరిలో పెద్దన, తిమ్మనలు మాత్రమే తమ కృతులను రాయలకు అంకితం ఇచ్చినారు. పెద్దన ఆస్థానకవి, ఆంధ్రకవితాపితామహుడు; ప్రబంధ పరమేష్ఠి. ఆతడంటే రాయలకు అపారమైన అభిమానం. పెద్దన చేతిలో ప్రబంధ ప్రక్రియ సర్వాంగసుందరంగా రూపొందింది. అందుచేతనే "స్వారోచిష మనుసంభవం" తెలుగులో ప్రథమ ప్రబంధంగా ప్రసిద్ధి చెందింది. నంది తిమ్మన ప్రబంధం "పారిజాతాపహరణం." ఈ రెండు ప్రబంధాలు ఐహికా కళింగజైత్రయాత్ర అనంతరం రాయచూరు యుద్ధానికి పూర్వం రాయలు అంకితం పొందివుంటాడు. మిగిలిన కవులు రాయలను స్మరించనైనా లేదు. మాదయ్యగారి మల్లన్న రాయలకు సమకాలికుడే కాని, తన "రాజశేఖరచరిత్ర"ను కొండపిటిసీమ నేలే నాదెండ్ల అప్పరుసుకు అంకితం చేసినాడు. అయితే 'రాయ వాచకం' ప్రకారం మల్లన అష్టదిగ్గజాల్లోనివాడే "రాజుల్ మత్తులువారిసేవ నరక ప్రాయంబు"అని ధూర్జటి తన'శ్రీకాళహస్తీశ్వరశతకము''శ్రీకాళహస్తీశ్వర మహాత్మ్యము'లను తన ఇష్టదైవానికి అంకితం ఇచ్చినాడు ధూర్జటి రాయల ఆస్థానంలో ఉన్నట్లు కొన్ని చాటువులున్నాయి. అంతేగాక తన ''కృష్ణరాయవిజయ" కావ్యంలో కుమార ధూర్జటి కృష్ణరాయలు ధూర్జటిని ఆదరించినట్లు చెప్పినాడు. అయ్యలరాజు రామభద్రుడు "రామాభ్యుదయ" కావ్యాన్ని గొబ్బూరు నరస రాజుకు అంకితం చేసినాడు (క్రీ. శ. 1550). నరసరాజు ఆళియ రామరాయల మేనల్లుడు. రామభద్రుడు దిగ్గజాల్లో ఉండడానికి అవకాశం తక్కువ; అయితే దిగ్గజాల్లోనివాడు కృష్ణరాయల సకల కథాసారం తెనిగించిన పుత్తేటి రామభద్రుడయి వుండవచ్చునని కొందరి అభిప్రాయం పింగళి సూరన్న తెలుగు సాహిత్య చరిత్రలో విశిష్టస్థానం ఆక్రమిస్తాడు. కృష్ణరాయల కాలంలో ఆతడు బాలుడై వుండవచ్చు. ఆతని మొదటికావ్యం 'రాఘవ పాండవీయం' తెలుగు భాషలో మొదటి ద్వ్యర్థికావ్యం. ఆకుపీటి పెదవెంకటాద్రికి అంకితం. రెండోది 'అపూర్వ కథాసంవిధానవైచిత్రి'తో రచించిన కళాపూర్ణోదయం. ఇది ''పద్యంలో నవల'' అని విమర్శకుల అభిప్రాయం; నంద్యాల ప్రభువు కృష్ణభూపతికి అంకితం. కృష్ణభూపతి ఆరవీటి వంశస్థుడు. ఆళియ రామరాయల దూరపు బంధువు. మూడోది 'ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నం'. రామకృష్ణుడు రాయల ఆస్థానంలో ఉన్నట్లు సూచించే చాటువుల్లో ఎంత సత్యం ఉందో అనుమానం. అతని అసలుపేరు గార్లపాటి రామలింగయ్య; తెనాలి స్వగ్రామం; శైవకుటుంబంలో జన్మించినాడు. నాదెండ్ల గోపరసుకు మంత్రియైన ఊర దేవయ్యకు అంకితంగా ఉద్భటారాధ్య

చరిత్ర చెప్పినాడు. విజయనగరంలో వైష్ణవం ప్రబలంగా ఉన్నందున రాయల అభిమానం సంపాదించడానికి వైష్ణవం స్వీకరించి రామకృష్ణుడై వుంటాడని ఒక అభిప్రాయం. వైష్ణవుడై వ్రాసిన మొదటి గ్రంథం 'ఘటికాచలమాహాత్మ్యం.' అనంతరం 'పాండురంగమాహాత్మ్యాన్ని' విరూరి వేదాద్రికి అంకితం ఇచ్చినాడు రాష్ట్రోద్యోగి దగ్గిర వేదాద్రి రాయసంగా వుండేవాడు. భట్టుమూర్తి వసుచరిత్ర తరువాతనే (క్రీ.శ 1580) పాండురంగమాహాత్మ్యం వెలువడిందనడానికి అంత రంగికంగా సూచన ఉంది. భట్టుమూర్తి మొదటి గ్రంథం "కావ్యాలంకార సంగ్రహం" లేక నరసభూపాలీయం క్రీ.శ. 1557 ప్రాంతంలో తొరగల్లు ప్రభువైన పోచిరాజు నరసరాజుకు అంకితం. నరసరాజు ఆళియరామరాయలి మేనల్లుడు. ఈ కావ్యం అవతారికనుబట్టి భట్టుమూర్తి ఉద్దండపండితుడని బహు ముఖ ప్రజ్ఞాశాలి అని తెలుస్తుంది అనంతరం రామరాయల ఆశ్రయం పొంది భట్టుమూర్తి రామరాజభూషణుడయినాడు. రాక్షసి తంగడి యుద్ధానంతరం తిరుమలరాయలతో పెనుగొండ చేరినాడు. కేవల కల్పనాకథలు పీడి అవారిత కల్పనా విశేషంతో పూర్వవృత్తమైన "వసుచరిత్ర"ను సానబట్టిన జాతిరత్నంగా తీర్చి కవిత్వంలో సంగీతాన్ని మేళవించి రాయలకు అంకితం ఇచ్చినాడు. రామరాజ భూషణుడుగానీ, రామకృష్ణుడుగానీ రాక్షసి తంగడియుద్ధాన్ని విజయ నగర దుస్థితినీ తలవకపోవడం ఆశ్చర్యం. భట్టుమూర్తి చివరిరచన "హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానం" ద్వ్యర్థికావ్యం.

నవరత్నాలనే సంస్కృతకవులు చంద్రగుప్త విక్రమాదిత్యుని కొలువులో ఉండే వారన్న సాంప్రదాయంలో వలెనే అష్టదిగ్గజ సంప్రదాయంలో కూడ చారిత్రక సత్యం లేదు. అయితే రాయలు స్వయంగా మహాకవి. 'విష్ణుచిత్తీయం' అనే నామాంతరం ఉన్న ఆముక్తమాల్యదను తిరువతి వేంకటేశ్వరునకు అంకి తంగా చెప్పినాడు. తెలుగులోని పంచకావ్యములలో ఒకటి ఆముక్తమాల్యద. అష్టదిగ్గజాల్లో లేని కవులు రాయలకాలంలో ఉన్నారు. వారిలో కొందర్ని రాయలు ఆదరించినాడు. కవికర్ణరసాయన కావ్యనిర్మాత సంకుసాల నరసింహకవి; రాధా మాధవ కృతికర్త చింతలపూటి ఎల్లన ఎన్నదగినవారు. ఎల్లనకు 'రాధామాధవ కవి' అనే బిరుదం రాయలు ఇచ్చినాడట. కొండవీటిరాజ్యంలో ఉద్యోగియైన నాదెండ్ల గోపరసు 'కృష్ణార్జున సంవాదం' పేర గయోపాఖ్యానం ద్విపదలో వ్రాసినాడు. ఉదయగిరిపాలకుడైన కంపరాయలు మనుమంచి భట్టుచే 'అశ్వలక్షణ సారం' అంకితం పొందినాడు. అన్నమాచార్యుల కుమారుడు పెదతిరుమలయ్య రాయల కాలంవాడే. ఈ విధంగా అపారమైన సాహిత్య పరిశ్రమ జరిగినందునే కృష్ణరాయలి కాలం తెలుగుభాషా చరిత్రలో స్వర్ణయుగంగా ప్రసిద్ధమయింది.

కృష్ణరాయల మరణంతో చెలరేగిన వారసత్వ యుద్ధాలవల్ల విజయ నగరంలో సారస్వత పరిశ్రమ క్షీణించి పింగళి సూరనాది మహాకవులు చిన్న చిన్న ప్రభువుల నాశ్రయించవలసి వచ్చింది. రాక్షసితంగడి యుద్ధానంతరం ఆరవీటివంశచరిత్ర సయితం ఆంతర్యుద్ధాలతో సుల్తానుల దాడులతో నిండి సారస్వతపోషణకు పరిస్థితులు అనుకూలించలేదు. అయితే ఆరవీటివంశ కాలం లోనే దక్షిణాన నాయకరాజ్యాలు బలపడి సుమారొక శతాబ్దికాలం ఆంధ్రభాషకు ప్రధాన రంగస్థలాలయినాయి. తెలుగు తమిళ నాయకులేగాక మహారాష్ట్ర ప్రభువులుసయితం తెలుగునాదరించినారు. దక్షిణదేశంలో ఆంధ్రం అధికారభాష అయినదా అనిపిస్తుంది. అందుచే ఆంధ్రభాషా చరిత్రలో ఈ యుగాన్ని నాయక రాజ యుగమని లేదా దాక్షిణాత్య యుగమని వ్యవహరిస్తారు.

దాక్షిణాత్య యుగానికి ఆంధ్రవాఙ్మయంలో కొన్ని ప్రత్యేక లక్షణాలు కన్పిస్తాయి. అన్యభాషల ప్రజలమధ్య వర్ధిల్లడంచే తెలుగులో తమిళ, కన్నడ, మహారాష్ట్ర పదాలు; పాశ్చాత్య భాషాపదాలు ఎక్కువగా ప్రవేశించినాయి. శివ కవుల యుగంలోవలె ప్రజలకు సన్నిహితములైన జాతీయాలతో పలుకుబడులతో చమత్కారాలతో కావ్యాలు తయారయినాయి. నాటి సారస్వతంలో వైవిధ్యం ఎక్కువగా గోచరిస్తుంది. ప్రబంధాలు వెలువడినాయి. సంగీత, సాహిత్యాలు మేళవించిన గేయాలు, దృశ్యకావ్యాళి అయిన యక్షగానాలు అసంఖ్యాకంగా తయారయినాయి. వచన వాఙ్మయం ఈ యుగంలోనే క్రమ పరిణామం పొందింది. తంజావూరు యక్షగానానికి, మధుర వచనానికి పేరొంది నది. శాస్త్రవిషయాలమీద కూడ గ్రంథాలు రచించినారు. వననప్ప అనే కవి "ఖడ్గలక్షణం" పేర 132 ఆయుధాలను వర్ణిస్తూ పద్యకావ్యం వ్రాసినాడు. నాటి వాఙ్మయంనిండా చారిత్రక సంఘటనలు, ఆర్థిక, సాంఘిక పరిస్థితులను గురించిన వివరాలు కన్పిస్తాయి. అయితే దాక్షిణాత్య కవులలో శృంగార, హాస్యరస ప్రియత్వం ఎక్కువ. విలాసవంతులైన ప్రభువుల అభిరుచినిబట్టి పచ్చి శృంగా రాన్ని సృష్టించడమే వీరి కావ్యరచనకు ప్రయోజనం అయింది. కేవలం కళా దృష్టితో రచన సాగించినారనడానికి వారి రచనల్లో ఉత్తమ కళాఖండా లనదగిన కావ్యాలు కూడా అరుదుగా కన్పిస్తాయి. అందుచేత పింగళి లక్ష్మీకాంతంగారి మాటల్లో "ఆ కావ్యాల్లో పెక్కింటికి ధర్మసౌందర్య లోపం వాటిల్లింది. మరి కొన్నింటికి కథా నిర్మాణమున బిగువులేక సొంపు చెడినది" మరొకవైపున భావానికి, వర్ణనకుకూడ ప్రాధాన్యం ఇవ్వని కేవల శబ్ద వైచిత్రితోకూడిన గారడీ కవిత్వం తయారయింది. ఇట్టి కవిత్వంలో రేపూరు కాళహస్తి దేవుడు చాల సమర్థుడు. అతడు "చలజిహ్వాకాచలజిహ్వాకా చలాచలజిహ్వాకా రచనా విశేష నిపుణుడు, ఓష్ఠ్యనిరోష్ఠ్యవర్ణోదర్ణ కల్పనుడు,కఠినక్రిపాద సంఘటన కుశలుడు."

నాయక రాజ్యాలు ఏర్పడడానికి పూర్వమే దక్షిణదేశంలో ఆంధ్రభాష ప్రవేశించింది. వీరకంపరాయల మధురావిజయ యాత్రలో పాల్గొని శ్రీరంగంలో దేవుని ప్రతిష్ఠించి దేశికాచార్యునిచే అభినందనలందుకొన్న జింజిప్రభువైన గోవన మంత్రి తెలుగులో 'సింధుమతీ విలాసం' రచించినట్లు తెలుస్తుంది. అచ్యుత రాయల కాలంలో తిరువత్తూరు పాలిస్తున్న గోళ్ళ చినరామప్ప పచ్చకప్పరపు తిరువెంగళనాథునిచే 'చొక్కనాథ చరిత్ర' ను చెప్పించినాడు. ఇదే కాలంలో అరుణాద్రి మంగళం నివాసియైన జంగమదేవరకు అంకితంగా భద్రకవి లింగయ 'సానంద చరిత్ర'ను ద్విపదగా రచించినాడు..

దక్షిణదేశంలో ఈ విధంగా ప్రవేశించిన ఆంధ్రసారస్వతోద్యమం నాయక రాజ్యా లేర్పడడంతో బహుముఖంగా వికసించింది. నాయకరాజులందరిలో భాషా పోషణలో రఘునాథ నాయకునకు ఎవరూసాటిలేరు.తంజావూరునకాతడు శ్రీకృష్ణ రాయలు. రఘునాథుడు ఆకువుగా పారిజాతాపహరణంచెప్పి తండ్రిచేత కనకాభిషేకం చేయించుకున్నాడట. ఆతని ఆస్థానంలోని తెలుగు కవులలో చేమకూర వెంకటకవి అగ్రగణ్యుడు; సారంగధరచరిత్ర, విజయవిలాస కావ్యాలను రఘునాథునకు అంకితం ఇచ్చినాడు. తెలుగుభాషలోని మార్దవాన్ని లాలిత్యాన్ని వెంకట కవి విజయవిలాసంలో వడగట్టినాడు. కృష్ణాధ్వరి తన నైషధపారిజాతం అనే శ్లేషకావ్యాన్ని రాయలకు అంకితం చేసినాడు. రఘునాథుడు వాల్మీకచరిత్రాది పెక్కు కావ్యాలను ద్విపదలను, యక్షగానాల్ని రచించినాడు. ఈతని ఆస్థానంలో రామభద్రాంబ, మధురవాణి అనే కవయిత్రులుండేవారు. మధురవాణి రాయలచే కనకాభిషేకం పొందింది. రఘునాథ నాయకుని కొడుకు విజయరాఘవుడు అష్ట భాషాధురీణుడై సాహిత్యరాయ పెండేరమును ధరించి అనేక యక్షగానాలను, పదాలను, కీర్తనలను రచించినాడు. ఈతని రఘునాథాభ్యుదయం పద్యగద్యాత్మకమై తెలుగు నాటకాల్లో మొదటిదిగా ప్రసిద్ధి. చెంగళ్వ కాళకవిని విజయరాఘవుడు పోషించినాడు. విజయరాఘవుని ప్రియురాలు రంగాజమ్మ మన్నారుదాస విలాసాది యక్షగానాలు రచించింది. శృంగార రసభరితాలైన పదరచనలో సాటిలేని క్షేత్రయ్య విజయరాఘవుని ఆదరణకు పాత్రుడై అతనిపై వేయి పదాలు జెప్పినాడు. విజయరాఘవుని కొడుకు మన్నారుదాసు సయితం పెక్కు యక్షగానాల రచయిత.

తెలుగు నాయకుల అనంతరం తంజావూరు నేలిన మహారాష్ట్రులు కూడ తెలుగు కవులై కవులను పోషించినారు. శరభోజీ (1684 - 1712) తెలుగులో ఇరవై నాటకాలు రచించినాడట! ప్రతాపసింహుని (1739 - 62) ప్రియురాలు ముద్దుపళని 'రాధికాసాంత్వనము'న పచ్చి శృంగారాన్ని వెగిటలలు వేయించింది. రెండో శరభోజికాలంలో (1798 - 1833) త్యాగరాజు ఉండేవాడు

(1764 - 1846). ఇతనిది కాకర్ల వంశం. ఈతడు శొంఠి వేంకటరమణయ్య శిష్యుడు. రామభక్తివరుడు. భక్తి పారవశ్యంలో శ్రీరాముని పై త్యాగయ్య చెప్పిన కృతులు సుమారు వేయికి పైగా ఉన్నాయి. ఈ కృతులు కర్ణాట సంగీతానికి ప్రాణప్రదాలు.

మధురలో విశ్వనాథుని స్థానాపతి "రాయవాచకం" అనే వచన చరిత్ర ద్వారా తెలుగు భాషా సేవకు ప్రారంభం చేసినాడు. "విజయనగర వృత్తాంతము సుజనులచే విన్న యట్టి సూనృతవాక్కుల్, ప్రజలకు తేటపడంగా, సృజియించితి కృష్ణరాయశేఖర చరితల్" అని చెప్పుకున్నాడు. ఇతడు రెండవ కృష్ణప్ప నాయకుని తమ్ముడు విశ్వనాథుని స్థానావతియని చరిత్రకారుల నిర్ణయం. ఇంచు మించు ఇదే కాలంలో ఏకామ్రనాథుడు "ప్రతాప చరిత్ర" అనే పేర కాకతీయుల చరిత్ర వ్రాసినాడు. ప్రతాప చరిత్ర ఆధారంగా కాసె సర్వప్ప సిద్ధేశ్వర చరిత్రను ద్విపదలో రచించినాడు. తిరుమలనాయకుని కాలంలో అతని కొడుకు ముద్దళ గిరికి అంకితంగా లింగనమఖి కామేశ్వర కవి సత్యభామా సాంత్వనం చెప్పినాడు. ధేనుమాహాత్మ్యం అనే వచన కావ్యం కూడ రామేశ్వర కవి రచనయే. ఇదే కాలంలో వెలిదండల వెంకటపతి శృంగార రాధామాధవం రచించినాడు. విజయ రంగ చొక్కనాథుని కాలంలో మధురలో ఆంధ్ర భాష బాగా వికసించింది. చొక్కనాథుడు స్వయంగా గ్రంథకర్త. శ్రీరంగమాహాత్మ్యం, రామమాహాత్మ్యం అనేవి ఈతని వచన రచనలు, ఇతని సామంతుడైన సముఖము వెంకటకృష్ణప్ప నాయకుడు వచన జైమిని భారతానికి, రాధామాధవ, అహల్యాసంక్రందన పద్య కావ్యాలకు కర్త. వీరి సమకాలికుడైన శేషము వెంకటపతి తారాశశాంక కావ్యాన్ని వంగల సీనయామాత్యునకు అంకితం చేసినాడు

పుదుక్కోటనేలిన రఘునాథతొండమాన్ పార్వతీ పరిణయం అనే తెలుగు ప్రబంధాన్ని రచించినాడు. ఈ ఆస్థానములోనే నుదురుపాటి కవివంశం వర్ధిల్లింది. వీరిలో నుదురుపాటి వెంకన్న తెలుగులో ప్రథమకోశం అనదగిన "ఆంధ్రభాషార్ణవం" తయారు చేసినాడు. మైసూరు-ప్రభువైన చిక్కరాయలి (1672-1704) దళవాయి కళువె వీరరాజు మహా భారతాన్ని తెలుగు వచనంలో వ్రాసినాడు.

సాహిత్యానికితోడు సంగీత, నాట్య, నాటక కళలను విజయనగరాధీశులు ప్రోత్సహించినారనడానికి నాడు వెలువడిన సంగీతశాస్త్ర గ్రంథములే నిదర్శనం. విద్యారణ్య మహర్షి తన 'సంగీతసారం'లో పెక్కు రాగాలను వర్ణించినాడు. కృష్ణరాయలు 'కృష్ణ' అనే విద్వాంసుని దగ్గిర వీణను అభ్యసించినట్లు తెలు స్తుంది. రామరాయలు తన కుమార్తెలకు రామయ మంత్రిచే సంగీతం నేర్పించి నాడు. రామయ మంత్రి 'స్వరమేళ కళానిధి' కర్ణాటక సంగీతానికి వేదం వంటిది.

సంగీత నాట్యకళలకు వేశ్యలు నిధులై దేవతా ఉత్సవాల్లో సాంఘిక మైన వివాహాది శుభ కార్యాల్లో పాల్గొనేవారు. నాట్యంలో పలురకాలుండేవి. పెద్ద దేవాలయాల్లో ప్రత్యేకించి నాట్యమండపాలు నిర్మించినారు. "శుద్ధ పద్ధతి చిత్ర పద్ధతి ఘనదేశి పద్ధతులను.. ఆదిగాగల్గు నృత్య నృత్తైక ముఖ్య నాట్య విధములు సూచించి నయమొనర్ప జనులకెల్లను లోచనోత్సవముగాగ నాడె" అని మల్లాణచరిత్ర. మృదంగం, ఆవంజం, దండెతాళం, కిన్నెర, వీణ, ముఖవీణ, మౌరి, గౌరు, గుమ్మెట, దక్కి, చక్కి, చుయ్యంకి మొదలైన వాయిద్యాలను కృష్ణరాయలు పేర్కొన్నాడు. అన్నింటిలో వీణకు జనాదరణ హెచ్చింది నాటకాలు ఆడడం ఎక్కువయింది. మాచుపల్లి క్రైస్తీయతనుబట్టి వీరనరసింహరాయలికాలానికే కూచిపూడి భాగవతులు దేశసంచారం చేస్తూ నాటకాలు ఆడుతుండేవారు. నాట్య సంగీతాలకు ప్రాధాన్యం ఉన్న యక్షగానాలకు ఆదరణ హెచ్చుగా కన్పిస్తుంది. విజయనగరాధీశులు ప్రతి సంవత్సరం జరిపిన వసంతోత్సవాలలో ఈ కళకు ప్రోత్సాహం లభించింది.

చిత్రలేఖనాన్ని గురించిన ప్రస్తావన గూడ వాఙ్మయంలో ఎక్కువగా కన్పిస్తుంది. సంగీతంతోబాటు చిత్రలేఖనాన్ని స్త్రీలు అభ్యసించేవారు. "పసిడి గచ్చమర సోపానముల్‌మూట దుంగితయు, విశాంతయు, చిత్రితయునైన సభ" అని ఆముక్తమాల్యద. గచ్చుచేసి మాలికతో చిత్రాలు వ్రాసేవారు. అంతఃపురంలో నరసానాయక, కృష్ణరాయల నిలువెత్తు వర్ణచిత్రాలున్నట్లు పేస్ వ్రాసినాడు. నాట్యమందిరాల గోడలపై చిత్తరువులు వ్రాసేవారని తెలుస్తుంది. చిత్రాలలో ఇతిహాస, పురాణగాథలు, కృష్ణలీలలు, రతీ మన్మథలీలలతో బాటు సామాజిక జీవిత దృశ్యాలుకూడా వుండేవి. హంపి విరూపాక్షస్వామి ఆలయ మండపంలోను, లేపాక్షి ఆలయాలలోను ఈ యుగ చిత్రాలను చూడవచ్చు.

విజయనగరంలో, దక్షిణదేశం అంతటా విరివిగా ఆలయ నిర్మాణం జరిగింది. సామ్రాజ్య విస్తృతికి, ఐశ్వర్యానికి నాటి ఆలయాలు నిదర్శనాలుగా వుండేవి. రాజ్యం తొలిదశల్లోని ఆలయాల్లో చాళుక్యశైలి స్పష్టంగా కన్పిస్తుంది. క్రమంగా శైలిలో చోళశైలీ సంప్రదాయాలు చోటు చేసుకున్నాయి. సువిశాలమైన ప్రాంగణంలో ఎత్తైన గోపురాలతోడి ప్రాకారాల మధ్య గంభీర విమానాలతో దేవీఆలయంతో రంగ, కళ్యాణమండపాలతో విజయనగరాలయం సర్వాంగ సుందరంగా రూపొందింది. సాధారణంగా నాటి మండపాలు విశాలంగా వుండి 'సహస్రస్తంభ మండపాలు'గా ప్రసిద్ధి చెందినాయి. ఈ స్తంభాలను ఏకశిలలో వ్యాళ అశ్వారూఢులైన యోధులు స్తంభం నుండి వెలికి దుముకుతున్నారా అన్నట్లుగా మలిచేవారు. విజయనగర ఆలయాల్లో ఎక్కువ భాగం రాజధాని నగరం (హంపి)లోనే ఉన్నాయి. వానిలో విరూపాక్ష, విఠల, హజార రామాలయాలు

సుప్రసిద్ధములు. హజార రామాలయ కుడ్యాలపై రామాయణ గాథలను శిల్పీక రించినారు. విజయనగర ఆలయ వాస్తువుకు విఠలాలయం మకుటప్రాయం. ఇందలి కళ్యాణమండపంలో సప్తవిభాగాలుగా మలచిన ఏకశిలా స్తంభాలు సప్త స్వరా లీనుతాయి. ఈ మండపానికి ఎదురుగా రాతిరథం ఉంది. ఈ రథమూ వినాయక, లక్ష్మినరసింహ విగ్రహాలూ ఒకే శిలలో చెక్కిన పెద్ద శిల్పాలు. ఇవి గంభీర సౌందర్యానికి నిదర్శనలు. విజయనగర మందిరాల్లో - ముఖ్యంగా వర్మ మహలులోనూ పట్టపు దేనుగుల శాలలోనూ ముస్లిం వాస్తు ప్రభావం స్పష్టంగా కన్పి స్తుంది. ఆంధ్రదేశంలో పుష్పగిరి, తాడిపత్రి, లేపాక్షి, చంద్రగిరి, పెనుగొండ మొదలైనచోట్ల విజయనగర ఆలయాలున్నాయి. విజయనగరాధీశులు తిరుపతి, శ్రీశైలం, కాళహస్తి ఆలయాలకు గోపురాలు సమకూర్చినారు. అహోబిలం, మార్కాపురం, సింహాచలాలలో మండపాదులు నిర్మించినారు వీనిలో తాడిపత్రి రామలింగేశ్వర ఆలయ గోపురాలు విఠలాలయ గోపురాల కంటె సుందరము లైనవని విమర్శకుల అభిప్రాయం తాడిపత్రి ఆలయాలు ఉబ్బెత్తు శిల్పసంపదకు, లేపాక్షి వీరభద్రాలయం వర్ణచిత్రాలకు నిదులు. విఠలాలయంలోని ఏకశిలా రథం వంటిది తాడిపత్రి ఆలయంలోకూడ ఉంది. 'లేపాక్షి బసవన్న' పెద్దశిల్పం. 'సుందరమైన శిల్పసంపదకు బేలూరు, హళెబీడుల ఆలయాలతో పోటీగా విజయ నగరాలయాల్లో నిలువగలిగింది ఒక తాడిపత్రియే' నని పెర్గూసన్ అభిప్రాయం. యస్. దబ్ల్యూ. వాక్‌స్టాఫ్‌మాటల్లో 'నిదులు కట్టిన శిల్పసంపద....వస్తువిన్యాస రచనలో శిల్పసామర్థ్యంలో ఆత్మవిశ్వాసంలో విజయనగర శిల్పానికి తోడైన శిల్పం లేదని మనం చెప్పవచ్చు' అన్నాడు.

కొన్ని ఉపయుక్త గ్రంథాలు

1.	Arudra	సమగ్ర ఆంధ్ర సాహిత్యం, 6, 7, 8, 9
2.	Desai, P.B. (ed)	History of Karnataka
3.	Habib (ed)	Comprehensive History of India V
4.	Heras	Beginnings of Vijayanagara History.
5.	Mahalingam	Administration and Social life under Vijayanagara
6.	Ramachandraiah	Studies in Sri Krishnadevaraya
7.	Sastri & Venkataramanaiah	Further Sources of Vijayanagara History.
8.	Sathianathiyar	The Nayaks of Madura
9.	Sewell R.	Forgotten Empire of Vijayanagara
10.	Sherwani & Joshi	History of Medieval Deccan I, II
11.	Sherwani	History of the Qutab shahis Dynasty